

บทที่ 5

ศิระแผ่นดิน ใน มัชฌิมประเทศ ศูนย์กลาง ชมพูทวีป

นอกจากความหมายที่จะจำลองดาวดิงส์วอร์คแล้ว การออกแบบเขตพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ สามารถตีความในเชิงสัญลักษณ์ได้อีกความหมาย คือการจำลองรูปสัญลักษณ์ “ศิระแผ่นดิน” ใน “มัชฌิมประเทศ” กลาง “ชมพูทวีป”

นอกเหนือไปจากการเน้น คติพระอินทร์ ที่ปรากฏให้เห็นมากมายในหลากหลายรูปแบบดังที่กล่าวไปในบทที่ผ่านมา หากลองพิจารณาเนื้อหาใน ไตรภูมิโลกวิจิณยกถา จะพบว่า มีเนื้อหาอีกส่วนหนึ่งที่มีความสนใจมากในการอธิบาย (กินเนื้อความเกือบครึ่งหนึ่งของทั้งหมด) ซึ่งเนื้อความส่วนนี้จะเล่าเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับชมพูทวีป

เนื้อหาในส่วนนี้น่าสังเกตเพราะในคัมภีร์โลกศาสตร์ฉบับอื่นๆ มีการเน้นไม่มากนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งใน ไตรภูมิพระร่วง ด้วยแล้วยิ่งแทบจะไม่กล่าวถึงในรายละเอียดอะไรมากนัก

การเน้นมากเป็นพิเศษยิ่งชวนให้คิดว่า เรื่องราวเหล่านี้ควรอย่างยิ่งที่จะต้องถูกนำเสนอในรูปแบบอื่นๆ ที่นอกเหนือไปจากการพรรณนาผ่านตัวอักษร โดยเฉพาะอย่างยิ่งควรที่จะถูกนำเสนอผ่านการออกแบบทางสถาปัตยกรรมด้วยไม่มากนัก

ก่อนที่จะวิเคราะห์รายละเอียดในระดับสถาปัตยกรรม เราควรพิจารณารายละเอียดที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวิจิณยกถา ก่อนเป็นลำดับแรก

5.1 ชมพูทวีป: โพธิบัลลังก์ และ มัชฌิมประเทศ ที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวิจิณยกถา และ สมุทภาพไตรภูมิ

ไตรภูมิโลกวิจิณยกถา ทั้ง 2 สำนวน อธิบายลักษณะทางกายภาพของแผ่นดินชมพูทวีปและความสำคัญเอาไว้ว่า มีความกว้าง 10,000 โยชน์ โดยแบ่งเป็นพื้นที่ป่าหิมพานต์ 3000 โยชน์ พื้นที่น้ำท่วม 4,000 โยชน์ และเป็นที่อยู่ของมนุษย์ 3,000 โยชน์ โดยในส่วนที่เป็นที่อยู่ของมนุษย์นี้ ยังแบ่งออกได้เป็น “มัชฌิมประเทศ” อันพิเศษที่มีรูปพรรณสัณฐานเหมือน “ตะโพก”

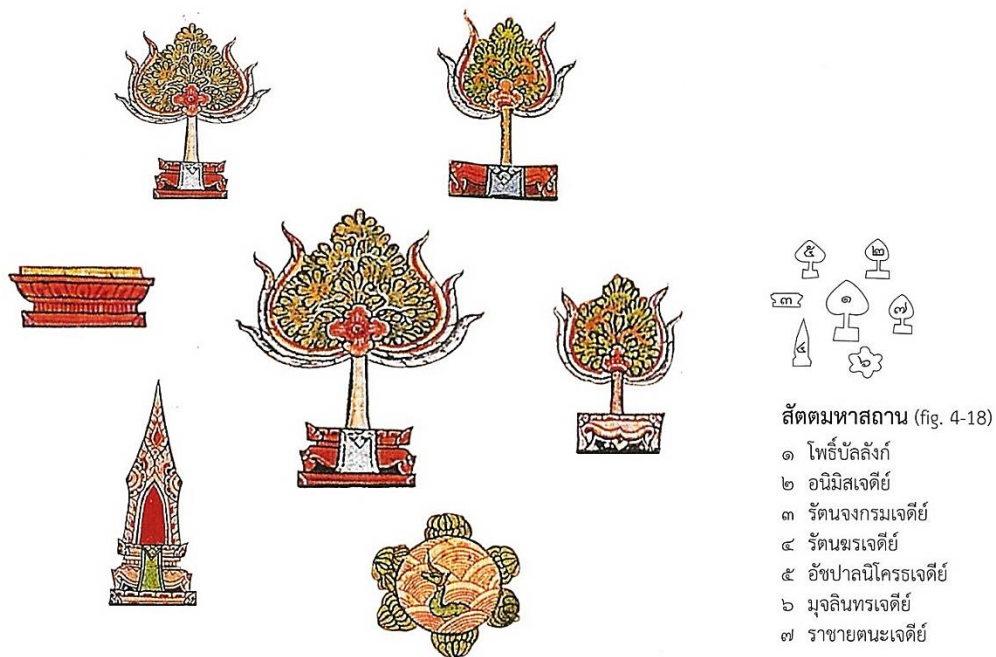
มัชฌิมประเทศ ถือเป็นดินแดนศักดิ์สิทธิ์ ดังปรากฏข้อความว่า

“.....มัชฌิมประเทศ นี้ว่าเป็นปฐวีประเทศ โดยอรรถาธิบายว่า เป็นประเทศอันสมควร เป็นที่เกิดแห่งบุคคลวิเศษทั้งปวง คือสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระปัจเจกโพธิเจ้า และพระมหาสาวก พุทธบุตร พุทธอุปัชฌาย์ พุทธบิดามารดาแลบรมจักรวรรดิราช.....”¹

¹ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (หมวดศาสนาจักร) ไตรภูมิโลกวิจิณยกถา, หน้า 248.

บุคคลวิเศษทั้งหลายจะไม่ถือกำเนิดที่อื่นเลยนอกจากในมัชฌิมประเทศเท่านั้น นอกจากนี้ ไตรภูมิโลกวิณัจฉยกา ยังอธิบายต่ออีกว่า มัชฌิมประเทศ นี้จะมี โพธิบัลลังก์ ตั้งอยู่ในตำแหน่ง ประธานของแผ่นดิน โดย โพธิบัลลังก์ จะถูกล้อมรอบด้วยสถานที่สำคัญเป็นชั้นๆ หลายชั้น

ชั้นแรกคือ “สัตตมหาสถาน” ซึ่งเป็น สถานที่ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วได้ประทับเพื่อ เสวยวิมุตติสุข 7 แห่ง แห่งละ 7 วัน รวมทั้งสิ้นเป็น 7 สัปดาห์ โดยแต่ละสัปดาห์มีรายละเอียดดังนี้²

ภาพที่ 5.01: แผนผังจำลองการกำหนดตำแหน่งสัตตมหาสถาน ตามที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวิณัจฉยกา
ที่มา: หนังสือ สถาปัตยกรรมวัดโพธิ์

สัปดาห์ที่ 1 เสด็จประทับภายใต้ร่มไม้มหาโพธิ์ที่ทรงตรัสรู้ (โพธิบัลลังก์) ตลอด 7 วัน

สัปดาห์ที่ 2 เสด็จประทับที่ “อนิมิสเจดีย์” (ทิศอีสานของโพธิบัลลังก์) ทรงยืนจ้องพระเนตรดู ต้นมหาโพธิ์ โดยมีได้กะพริบพระเนตรตลอด 7 วัน

สัปดาห์ที่ 3 เสด็จประทับที่ “รัตนจกกรมเจดีย์” (อยู่ระหว่างอนิมิสเจดีย์กับโพธิบัลลังก์) ทรง นิमितจกกรมขึ้นแล้วเสด็จจกกรมตลอด 7 วัน

สัปดาห์ที่ 4 เสด็จประทับที่ “รัตนพรเจดีย์” (ทิศปัจฉิมของโพธิบัลลังก์) ประทับนั่งขัดสมาธิใน เรือนแก้วซึ่งเทวดานิมิตถวาย ทรงพิจารณาพระอภิธรรมตลอด 7 วัน

สัปดาห์ที่ 5 เสด็จไปประทับใต้ร่มไม้ไทร ชื่อว่า “อชปาลนิโครธเจดีย์” (ทิศตะวันออกของ โพธิบัลลังก์) ซึ่งเป็นที่พักของคนเลี้ยงแพะตลอด 7 วัน

สัปดาห์ที่ 6 เสด็จไปประทับนั่งขัดสมาธิภายใต้ต้นจิก ชื่อว่า “มุจลินทรเจดีย์” (ทิศอาคเนย์ ของโพธิบัลลังก์) ในสัปดาห์นี้มีพญานาคขึ้นมาแผ่พังพานบังลมและฝนให้แก่พระพุทธเจ้าตลอด 7 วัน

² เพ็งอ้ง, หน้า 251-263.

สัปดาห์ที่ 7 เสด็จไปประทับภายใต้ร่มไม้เกิดโดยมีชื่อว่า “ราชายตนะเจดีย์” ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขตลอด 7 วัน ในสัปดาห์นี้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นหลายอย่าง ที่สำคัญคือ พระอินทร์ถวายผลสมอ ตปัสสะ และ ภัลลิกะ พ่อค้าสองคนเข้าเฝ้าถวายอาหารแด่พระพุทธเจ้า และปวารณาขอเป็นพุทธมามกะคนแรก จากนั้นพระพุทธเจ้าได้ทรงอุปพระเศียรและประทานพระเกศาให้แก่ทั้งสองคน

การวางตำแหน่งของสัตตมหาสถานตามที่ปรากฏในไตรภูมิโลกวินิจจยภคจะจัดวางตำแหน่ง “โพธิบัลลังก์” เอาไว้ตรงกลาง และวางมหาสถานอีก 6 แห่งไว้โดยรอบ

ถัดออกมาจาก “สัตตมหาสถาน” ไตรภูมิโลกวินิจจยภค จำนวนที่ 2 ระบุเอาไว้ (แต่ส่วนนี้ไม่ปรากฏในจำนวนที่ 1) อีกว่า จะเป็นพื้นที่ที่ถูกโอบล้อมเอาไว้ด้วย “อัฐมมหาสถาน” ซึ่งหมายถึงสถานที่สำคัญ 8 แห่งที่พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปแสดงปาฏิหาริย์ครั้งสำคัญๆ ดังนี้³

ภาพที่ 5.02: แผนผังจำลองการกำหนดตำแหน่งอัฐมมหาสถาน ตามที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวินิจจยภค จำนวนที่ 2 ที่มา: หนังสือ สถาปัตย์วัดโพธิ์

มหาสถานอันดับ 1 สถานที่ประสูติในป่าลุมพินีวัน

มหาสถานอันดับ 2 โพธิบัลลังก์ ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้

มหาสถานอันดับ 3 ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี สถานที่ที่ทรงแสดงปฐมเทศนาโปรดปัญจวัคคีย์

มหาสถานอันดับ 4 สถานที่ที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับจำพรรษาในป่าพระองค์เดียวก และมีช้างปาลิไลย์คอยดูแล

³ เพ็งอ้าง, หน้า 263-264.

มหาสถานอันดับ 5 สถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงทรมานช้างธนะบาลหัตถิ ซึ่งพระเทวทัตปล่อยออกมาหมายทำร้ายพระองค์

มหาสถานอันดับ 6 สถานที่ที่ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ ทรมานตติยนิครนถ์ที่เมืองสาวัตถี และเสด็จขึ้นไปโปรดพุทธมารดาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

มหาสถานอันดับ 7 สถานที่ที่พระองค์เสด็จลงมาจากดาวดึงส์คราวโปรดพุทธมารดา โดยเสด็จลงมาที่ประตูเมืองสังกัสสะ และพระองค์ได้แสดงปาฏิหาริย์เปิดโลก (โลกวิวรรณ์)

มหาสถานอันดับ 8 สถานที่ที่พระพุทธเจ้าปรินิพพาน ระหว่างต้นรังคูในสาวันอุทยาน เมืองกุสินารา

การวางตำแหน่งของอัฐมมหาสถานตามที่ปรากฏในไตรภูมิโลกวิณัจฉกถาจะจัดวางตำแหน่งโพธิบัลลังก์ เอาไว้ตรงกลาง และวางมหาสถานอีก 7 แห่งไว้โดยรอบ

ถัดออกมาจากวงรอบของ อัฐมมหาสถาน ยังมี “โสฬสมหานคร” และ “มหาชนบท” อยู่ล้อมรอบเป็นวงอีกสองชั้นตามลำดับ⁴ จากนั้นจะเป็นพื้นที่ป่าหิมพานต์ ปัญจมหานที พื้นที่น้ำท่วมเรื่อยไปจนสุดชมพูทวีป

ภาพที่ 5.03: แผนผังจำลององค์ประกอบต่างๆ ของชมพูทวีป ตามที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวิณัจฉกถา ส่วนวันที่ 2 ที่มา: หนังสือ คติสัญลักษณ์และการออกแบบวัดอรุณราชวราราม

⁴ เพ็งอ้าง, หน้า 269-272.

ประเด็นน่าสนใจคือ ไตรภูมิโลกวินิจจกถา ทั้ง 2 ส่วน อธิบายความสำคัญของ ศีระแผ่นดิน เอาไว้ว่าเมื่อโลกจะถูกทำลาย ศีระแผ่นดิน ก็จะถูกทำลายลงเป็นที่สุดท้าย และในขณะเวลาที่กำเนิดโลกขึ้นมาใหม่ ผืนดินแห่งแรกที่จะเกิดขึ้นก่อนก็คือ ศีระแผ่นดิน เช่นกัน ดังข้อความว่า

“.....อันว่า ศีระแผ่นดิน อันเป็นที่ตั้งบันลังก์พระมหาโพธิเป็นที่ ถวายพุทธาภิเศก ทรงพระวิมูติเศวตรฉัตรนั้นเมื่อโลกยจดับหายที่อันนั้น ก็ดับหายต่อภายหลัง เมื่อโลกยตั้งขึ้นที่นั้นก็ตั้งขึ้นก่อนที่ทั้งปวงจึงตั้งขึ้นตามต่อภายหลัง ที่นั่นจึงชื่อว่าศีระแผ่นดิน ด้วยอรรถว่าเปนประธานแก่พื้นชมพูทวีป.....”⁵

แม้จะไม่อาจปฏิเสธว่า สามารถพบการอธิบายกำเนิดโลกในลักษณะที่คล้ายกันนี้อยู่เช่นกันในวรรณกรรมโลกศาสตร์เก่าแก่ฉบับอื่น เช่น “โลกุปัตติ” ที่ได้กล่าวเอาไว้ว่า

“.....ประเทศที่เป็นมหาโพธิ์บัลลังก์นี้ เมื่อโลกพินาศไป จึงจะพินาศในภายหลัง เมื่อโลกตั้งอยู่ก็จะตั้งอยู่ก่อน.....”⁶

แต่ก็จะเห็นว่า โลกุปัตติ มิได้ให้รายละเอียดอะไรเพิ่มไปจากนี้มากนัก ไม่มีการอธิบายกายภาพของ โพธิ์บัลลังก์ ว่ามีลักษณะอย่างไร และมีอะไรล้อมรอบอยู่บ้าง ในขณะที่วรรณกรรมโลกศาสตร์บางฉบับเช่น “อรุณวตีสสูตร” พูดถึงลักษณะกายภาพแวดล้อมของ โพธิ์บัลลังก์ แต่ก็กลับไม่อธิบายว่าพื้นที่นี้สำคัญอย่างไร

ดังนั้น ลักษณะพิเศษที่พบชัดเจนจาก ไตรภูมิโลกวินิจจกถา ทั้ง 2 ส่วน คือ การนำคุณสมบัติพิเศษต่างๆ ของ โพธิ์บัลลังก์ และ ชมพูทวีป ที่อธิบายไว้เป็นเศษเป็นเสี้ยวในวรรณกรรมโลกศาสตร์ต่างๆ มาประมวลรวมกันเข้าเป็นเรื่องเดียวกัน ขยายความเพิ่มเติม และให้ความหมายใหม่ว่าเป็น ศีระแผ่นดิน

ศีระแผ่นดิน ใน ไตรภูมิโลกวินิจจกถา ยังปรากฏความสำคัญอีกประการหนึ่งคือ หลังจากเกิด ศีระแผ่นดิน อันเป็นที่ตั้งของ โพธิ์บัลลังก์ ในแผ่นดินที่ตั้ง โพธิ์บัลลังก์ นี้จะปรากฏ “ไดอกบัวบุพนิมิต” ขึ้น ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แสดงให้เห็นว่า ในกาลป็นจะมีพระพุทธเจ้ามาตรัสรู้ที่พระองค์โดยจะมีพระพรหมจากชั้นสุทธาวาสหะมาตูปุณนิมิตดังกล่าว อันเป็นสัญลักษณ์สำคัญของการกำเนิดโลกและพุทธศาสนา ดังข้อความที่เขียนไว้ว่า

“.....จึงมีประทุมชาติดอกหนึ่ง เปนบุพนิมิตบังเกิดขึ้น ในที่ตั้งบันลังก์พระมหาโพธิ์นั้น ถ้าแผ่นดินนั้นพระพุทธเจ้ามาตรัสพระองค์หนึ่ง ประทุมชาติก็บังเกิดขึ้นดอกหนึ่ง ถ้าพระพุทธเจ้ามาตรัส ๒ พระองค์ ๓ พระองค์ ๔ พระองค์ ๕ พระองค์ ประทุมชาติก็บังเกิด ๒ ดอก ๓ ดอก ๔ ดอก ๕

⁵ สจข., ภูมิธรรมคดี ไตรภูมิโลกวินิจัย เล่ม 2 เลขที่ 2 ตู 107 มัดที่ 2 ว่าด้วยพุทธเขตซึ่งเป็นไปในหมื่นจักรวาล.

⁶ กรมศิลปากร, โลกุปัตติ อรุณวตีสสูตร ปฐมมุล ปฐมกัป และมุลตันไตรย (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533)

ดอก ถึงจบั้งเกิด ๒ ดอกก็ดี ๓ ดอกก็ดี ๔ ดอกก็ดี ๕ ดอกก็ดี ก็มีก้านอันเดียวกัน.....ครั้งนั้นท้าวสุธาวา
คมหาพรหมทั้งหลายในชั้นสุทธาวาศ ก็ชักชวนกันว่าเราทั้งหลาย จไปคุุณพนมิตนก็ภาวนาไป สู่ที่ตั้งบัน
ลังกพระมหาโพธิ ถ้ากับอันใดสมเด็จพระพุทธิเจ้าจะไม่บังเกิด กอประชุมชาตินั้นก็หาดอกมิได้ก็เกิด
ทุกขโทษมนัส จึงกล่าวถ้อยคำแก่กันว่า ดูกรท่านผู้เฒ่าทั้งหลาย ครั้งนี้โลกยจมีมณนทการแท้จริง สัตว์ทั้ง
หลายบันดากทำกาลกิริยาตาย จบายหน้าไปสู่อบายภูมิทั้ง ๔แลพรหมโลกยจเปล้าจากเทวดาแล
พรหมแท้จริง ถ้าท้าวสุธาวาคมหาพรหมทั้งหลาย เหนกอุปประชุมชาติมีดอก ก็ขึ้นชมโสมนัสสาการ
ยินดี ว่าเราทั้งหลายครั้งนี้ได้เห็นซึ่งอัศจรรย์ทั้งหลาย.....ครั้งนี้อบายภูมิจสูญเปล้าจากสัตว์
ณกามาพจรเทวโลกย และพรหมโลกยจบบริบูรณ์ ด้วยเทวดาแลมหาพรหม ท้าวสุธาวาคมหาพรหม
ทั้งหลาย เปล่งอุทานวาจาตั้งนี้ แล้วก็โสมนัสการยินดียิ่งนัก แล้วภาวนาภาวนากลับไปยังทิพย
พิมานพรหมโลกยนั้น.....”⁷

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นว่า ศีระแผ่นดิน คือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สำคัญมากตามความเชื่อ
ของพุทธศาสนาเถรวาท มีรากความคิดอันเก่าแก่ ปรากฏในคัมภีร์โลกศาสตร์โบราณหลายเล่มในรูป
สัญลักษณ์ของ โพธิบัลลังก์ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 1 ความคิดนี้ได้ถูกเน้นเป็นพิเศษ มีการขยายความ
ให้กว้างขวางออกไป และนิยามใหม่ในรูปสัญลักษณ์ว่า ศีระแผ่นดิน ซึ่งสถานะดังกล่าว หากอ่าน ไตร
ภูมิโลกวินิจจยกลา อย่างจริงจังก็จะพบว่าคัมภีร์นี้ได้ให้ความสำคัญกับ ศีระแผ่นดิน มากกว่าเขาพระ
สุเมรุอย่างเทียบกันไม่ได้ ซึ่ง ไตรภูมิพระร่วง แทบจะไม่เห็นลักษณะการเน้นเช่นนี้เลย

สิ่งที่น่าคิดต่อไปคือ อะไรเป็นเหตุผลของชนชั้นนำสมัยรัชกาลที่ 1 ที่หันมาให้ความสำคัญกับ
เรื่องราวเหล่านี้

นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้อธิบายความเปลี่ยนแปลงในเชิงเนื้อหาที่เกิดขึ้นกับ ไตรภูมิโลกวินิจจยกลา
หากเปรียบเทียบกับคัมภีร์โลกศาสตร์อื่นๆ เอาไว้ว่า การเปลี่ยนหลักของโลกจาก เขาพระสุเมรุ มาเป็น
โพธิบัลลังก์ กลาง มัชฌิมประเทศ ใน ชมพูทวีป มีความหมายอย่างลึกซึ้งต่อแนวคิดเกี่ยวกับกษัตริย์
และรัฐในยุคต้นรัตนโกสินทร์

การเปลี่ยนจุดเน้นนี้ เท่ากับเป็นการเปลี่ยนศูนย์กลางความสำคัญใหม่ จากที่แต่เดิมเคยให้
ความสำคัญไปที่ เขาพระสุเมรุ เพียงหนึ่งเดียว แต่ยุคนี้ได้มีการเปลี่ยนจุดเน้นมาเป็น โพธิบัลลังก์,
มัชฌิมประเทศ และชมพูทวีป อันเป็นพื้นที่เกิดของพระพุทธศาสนาโดยตรงแทน

สิ่งนี้ย่อมหมายความว่า แนวคิดที่ให้ความสำคัญกับกษัตริย์ที่เคยเป็นเสมือน “เทวะ” บนยอด
เขาพระสุเมรุ ได้ถูกลดทอนลงหรือมีการเพิ่มความสำคัญใหม่ให้แก่สถานะของกษัตริย์ในฐานะที่เป็น
“พุทธะ” ของโลกแทน⁸ ดังจะเห็นได้จากการอธิบายกำเนิดของกษัตริย์พระองค์แรกของโลกว่าเป็น
พระโพธิสัตว์ และจะมาบังเกิดขึ้นบนแผ่นดินมัชฌิมประเทศดังที่กล่าวมา สิ่งนี้สอดคล้องกับอุดมคติ
ใหม่ของกษัตริย์ยุคต้นรัตนโกสินทร์ที่เน้นความเป็น “ธรรมราชา” มากกว่าการเป็น “เทวราชา”

⁷ สจข., ภูมิธรรมคดี ไตรภูมิโลกวินิจัย เล่ม 2 เลขที่ 2 ตู 107 มัดที่ 2 ว่าด้วยพุทธเขตซึ่งเป็นไปในหมื่น
จักรวาล.

⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า 56-57.

อย่างไรก็ตาม มิได้หมายความว่าความสำคัญของเขาพระสุเมรุ และสถานะของกษัตริย์ใน บทบาทของการเป็นสมมุติเทพจะหายไป เพียงแต่มีการเปลี่ยนแปลงคำอธิบายในรายละเอียดบางอย่าง และเริ่มให้ความสำคัญกับกษัตริย์ในบทบาทของพระอินทร์เพิ่มสูงมากขึ้นอย่างเด่นชัด

นอกจากนี้เนื้อความใน ไตรภูมิโลกวิจิตรนิพนธ์ ยังให้ความสำคัญกับบทบาทของ พระอินทร์ ค่อนข้างมากอย่างน่าสังเกต (ตามที่ได้อธิบายไปแล้ว) แต่ที่น่าสังเกตยิ่งขึ้นคือ การให้ความสำคัญกับ พระอินทร์จะมีการเน้นภาพลักษณ์ที่มีใช้ในแง่ของการเป็นเทพนักรบแต่อย่างใด

ภาพลักษณ์ด้านหลักของพระอินทร์ใน ไตรภูมิโลกวิจิตรนิพนธ์ คือบทบาทของ ธรรมราชา และเทพที่คอยอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ส่วนประวัติของพระอินทร์ในด้านที่เป็นนักรบที่ต่อสู้กับเหล่า มาร แขนงอน แม้จะยังถูกพูดถึง แต่ถ้าลองอ่านอย่างละเอียดจะเห็นชัดว่า เป็นการบงกชมารด้วยการ แสดงธรรม มิใช่ด้วยกำลังอาวุธหรืออิทธิฤทธิ์แต่อย่างใด

ชัดเจนที่สุดคือ การเล่าอธิบาย “เทवासुरสงคราม” ระหว่างเทพกับอสูรใน ไตรภูมิโลกวิจิตร นิพนธ์ จะพบว่า พระอินทร์มีได้รบชนะอสูรด้วยกำลังเหมือนเช่นคัมภีร์หรือตำราเอกสารอื่นๆ แต่พระ อินทร์รบชนะอสูรด้วยการเทศน์สั่งสอนเรื่องคุณธรรมให้กับอสูรฟังจนเกิดสำนึกในความผิดของตนเอง⁹

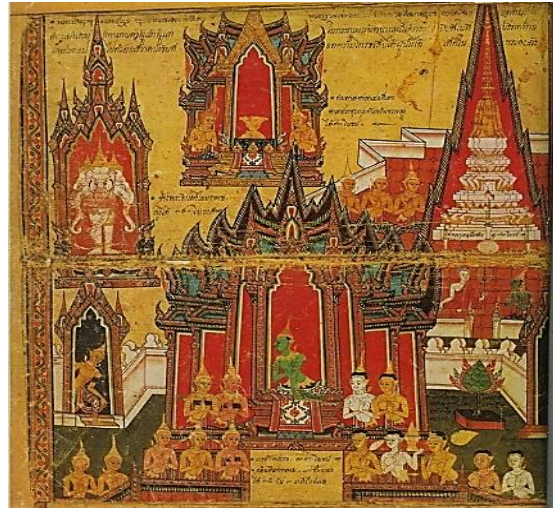
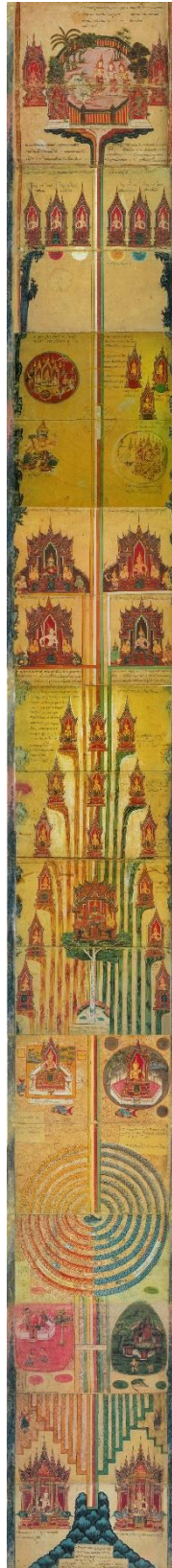
การให้ความสำคัญกับบทบาทพระอินทร์ในฐานะเทพอุปถัมภ์พระศาสนามากกว่านักรบ หรือ อีกนัยหนึ่งก็คือ การเน้นภาพความเป็น ธรรมราชา จะสอดคล้องกับการให้ความสำคัญแก่ คติพระ อินทร์ ในฐานะที่เป็นอุดมคติและภาพลักษณ์ของกษัตริย์ในยุคต้นรัตนโกสินทร์ที่กล่าวไปในบทก่อน หน้านี้แล้วด้วยเช่นกัน

โครงสร้างทางภูมิศาสตร์และเรื่องเล่าในลักษณะดังกล่าว นอกจากจะปรากฏใน ไตรภูมิโลก วิจิตรนิพนธ์ ทั้ง 2 ส่วนแล้ว ยังปรากฏในเอกสารร่วมสมัยประเภทอื่นด้วย ที่สำคัญควรแก่การนำมา อภิปรายคือ “สมุดภาพไตรภูมิ”

ดังที่กล่าวไปข้างในบทที่ 1 ว่า สมุดภาพไตรภูมิสามารถแบ่งออกเป็น 2 ส่วนคือ “หน้าต้น” และ “หน้าปลาย” โดยการเขียนใน “หน้าต้น” จะเขียนเน้นโครงสร้างโลกและจักรวาลในแนวดิ่งและ เป็นภาพรวมที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเขาพระสุเมรุซึ่งทำหน้าที่เป็นแกนกลางของจักรวาล ส่วน “หน้าปลาย” จะเขียนเล่าเรื่องในแนวนอน เป็นภาพต่อเนื่องที่ไล่เลียงต่อกันไปเช่นกัน เนื้อหาจะแสดงภาพเล่าเรื่องขยายความเจาะลงมาเฉพาะที่ ชมพูทวีป อันเป็นทวีปที่มนุษย์อาศัยอยู่ และเป็นทวีปเดียวซึ่งเป็นที่เกิดของพระพุทธศาสนา

ส่วนที่น่าสังเกตมากคือ “หน้าปลาย” ซึ่งจะเป็นการเขียนลักษณะคล้ายแผนที่ โดยเริ่มจาก ภาพป่าหิมพานต์ที่มีสัตว์หิมพานต์ต่างๆ ปรากฏอยู่เรื่อยมาจนถึงสระอโนดาต จากนั้นจะต่อกับ ภาพ ชาติก (ประวัติพระพุทธเจ้าครั้งเสวยพระชาติเป็นสัตว์) ต่างๆ และมาจบตรงที่แม่น้ำ ปญจมหานที ต่อจากนั้นภาพจะเขียนเป็นเรื่อง ทศชาติชาติก โดยเน้น พระเวสสันดรชาติก มากที่สุด

⁹ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (หมวดศาสนาจักร) ไตรภูมิโลกวิจิตรนิพนธ์, หน้า 1014-1022.

ภาพที่ 5.04 (ซ้าย): ภาพจักรวาลแนวตั้งที่เกิดจากนำสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าต้น” มาเรียงต่อกัน
 ที่มา: หนังสือ สมุดภาพไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี
 ภาพที่ 5.05 (ขวา): ภาพจักรวาลแนวตั้งในสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าต้น” เมื่อแยกดูทีละหน้า
 ที่มา: หนังสือ สมุดภาพไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี

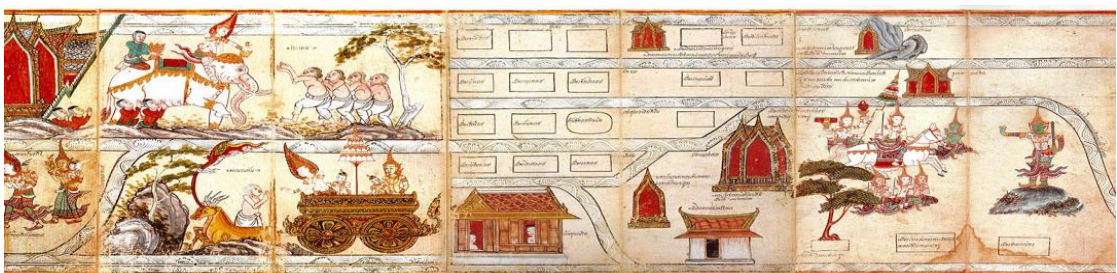
ภาพที่ 5.06: ภาพป่าหิมพานต์ ที่นำมาเรียงต่อกันจากสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าปลาย”
ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิหมายเลข 10/ก

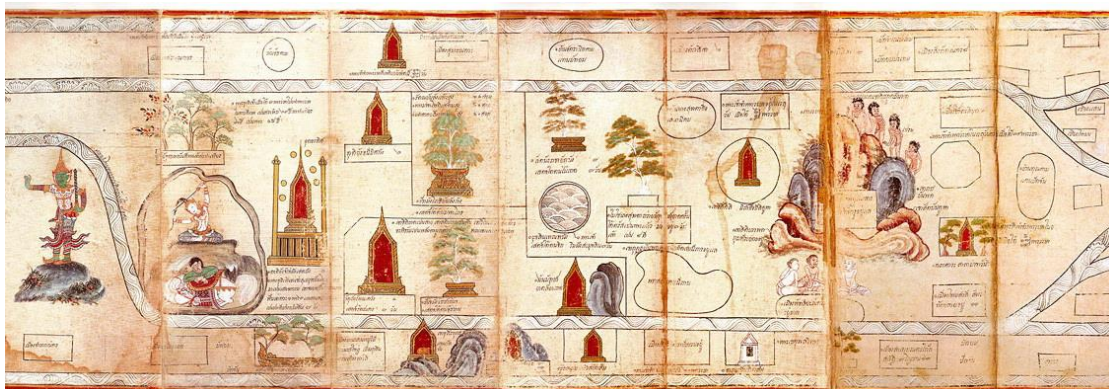
ภาพที่ 5.07: ภาพป่าหิมพานต์และปัญจมหานที ที่นำมาเรียงต่อกันจากสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าปลาย”
ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิหมายเลข 10/ก

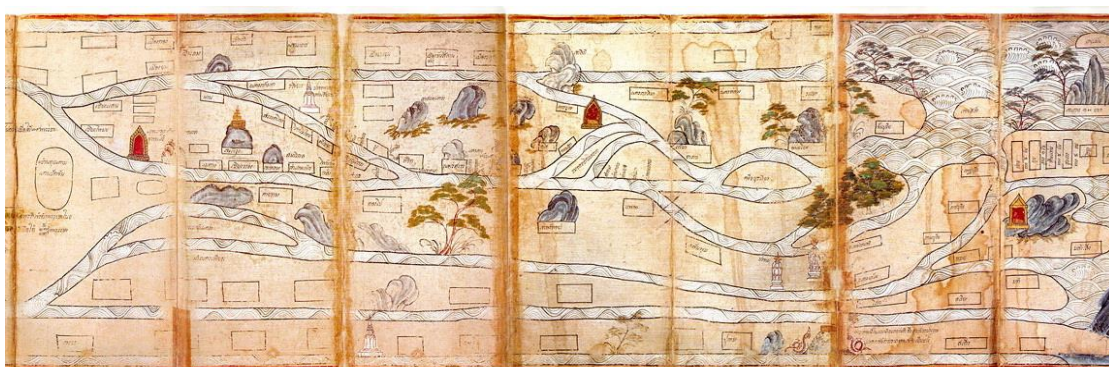
ภาพที่ 5.08: ภาพเวสสันดรชาดก ที่นำมาเรียงต่อกันจากสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าปลาย”
ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิหมายเลข 10/ก

ภาพที่ 5.09: ภาพชนบทนครและโสฬสมหานคร ที่นำมาเรียงต่อกันจากสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าปลาย”
ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิหมายเลข 10/ก

ภาพที่ 5.10: ภาพ มัชฌิมประเทศ กลางชมพูทวีป ที่นำมาเรียงต่อกันจากสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าปลาย”
ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิหมายเลข 10/ก

ภาพที่ 5.11: ภาพบ้านเมืองในดินแดนสุวรรณภูมิ ที่นำมาเรียงต่อกันจากสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าปลาย”
ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิหมายเลข 10/ก

ภาพที่ 5.12: ภาพลังกาทวีป ที่นำมาเรียงต่อกันจากสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าปลาย”
ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิหมายเลข 10/ก

ลำดับต่อมาจะเขียนเป็นภาพบ้านเมืองต่างๆ ใน ชมพูทวีป โดยจะเขียนแทรกไปกับภาพพุทธประวัติ โดยภาพในส่วนนี้จะแสดงโครงสร้างของ ชมพูทวีป ตามที่ปรากฏเนื้อหายุใน ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ส่วนตอนที่ 2 กล่าวคือ จะแสดงตำแหน่ง โพธิบัลลังก์ อยู่ตรงกลาง ล้อมรอบด้วย สัตตมหาสถาน และล้อมรอบอีกชั้นด้วย อัฐมหาสถาน โดยถัดออกไปวงนอกก็จะเขียนเป็น โสฬสมหานคร และ มหาชนบท ตามลำดับ

ในส่วนนี้จะมีการเขียนรายละเอียดชื่อเมืองยาวมาจนถึงอยุธยาและหัวเมืองต่างๆ ในบริเวณบ้านเมืองแถบสุวรรณภูมิด้วย จากนั้นภาพจะเขียนเป็นมหาสมุทร หมู่เกาะต่างๆ ไปจนถึง ลังกาทวีป ในที่สุด โดยถัดไปจากนี้อาจจะมีภาพขาดกบิตท้ายอีกบางส่วน

รายละเอียดข้างต้นเป็นการอธิบายจาก สมุดภาพไตรภูมิหมายเลข 10/ก เป็นหลัก เพราะมีความสมบูรณ์ที่สุด ส่วนสมุดภาพไตรภูมิฉบับอื่นๆ อาจจะมีเนื้อหาเพียงแค่บางส่วน เช่นบางฉบับมีแต่ส่วน “หน้าตัน” หรือบางฉบับมีทั้ง 2 ส่วนแต่รายละเอียดไม่สมบูรณ์ ซึ่งรายละเอียดของแต่ละฉบับก็จะแตกต่างกันไปมากบ้างน้อยบ้างขึ้นอยู่กับสายของการคัดลอกซึ่งมีที่มาแตกต่างกันไป ตลอดจนช่วงเวลาในการคัดลอกที่ห่างกัน ซึ่งรายละเอียดความแตกต่างนั้นจะไม่ขอยกมากกล่าวในรายละเอียด ณ ที่นี้¹⁰

ประเด็นที่อยากจะพูดถึงในกรณีเอกสารชุดนี้คือ ที่ผ่านมานักวิชาการบางส่วนมองภาพในส่วน “หน้าตัน” และ “หน้าปลาย” ในลักษณะที่ค่อนข้างแยกขาดออกจากกัน โดยมองส่วน “หน้าตัน” ว่าเป็นการแสดงความเชื่อเรื่องโลกและจักรวาลตามความเชื่อทางพุทธศาสนา ส่วน “หน้าปลาย” มักมองกันในลักษณะของการเป็นแผนที่ ซึ่งอธิบายบ้านเมืองในชมพูทวีปไล่มาจนถึงบ้านเมืองในสุวรรณภูมิ ตามลักษณะ บทบาท และหน้าที่แบบแผนที่ในความเข้าใจของคนปัจจุบัน¹¹

แต่ในทัศนะผู้วิจัย ทั้งสองส่วนมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน และมุ่งหวังนำเสนอภาพจำลองในอุดมคติว่าด้วยโลกและจักรวาลแบบเดียวกัน เพียงแต่ในส่วน “หน้าตัน” คือการอธิบายโครงสร้าง ความเชื่อเกี่ยวกับโลกและจักรวาลตามคติในลักษณะภาพรวม ส่วนเนื้อหาของ “หน้าปลาย” คือการเขียนอธิบายขยายความเฉพาะส่วน ชมพูทวีป ซึ่งโครงสร้างการเล่าเรื่องแบบนี้คือโครงสร้างแบบเดียวกับ ไตรภูมิโลกวิจิตรนิยายกถา นั่นเอง เพียงแต่คัมภีร์หนึ่งเล่าเป็นตัวอักษร อีกคัมภีร์เล่าเป็นภาพ

ส่วนการปรากฏภาพบ้านเมืองในแถบสุวรรณภูมิทั้งหลาย เช่น อยุธยา เป็นต้นนั้น ก็เป็นการเขียนลงไปเพื่อแสดงให้เห็นว่า อยุธยาเป็นส่วนหนึ่งของ มัชฌิมประเทศ ใน ชมพูทวีป อันศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นสถานที่ที่จะเกิดมีบุคคลอันวิเศษต่างๆ และเป็นประเทศอันเป็นที่ตั้งแห่งพระพุทธศาสนาตามเนื้อความที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ไตรภูมิโลกวิจิตรนิยายกถา¹² หรือกล่าวให้ชัดเจนก็คือ เป็นการสร้างความชอบธรรมเพื่อแสดงให้เห็นว่า อยุธยาเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาที่เชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวกับชมพูทวีป

เนื่องจากการสื่อความของ สมุดภาพไตรภูมิ แสดงออกผ่านภาพอันเป็นการสะท้อนเนื้อความในไตรภูมิโลกวิจิตรนิยายกถา ส่วนตอนที่ 2 ในลักษณะที่เป็นรูปภาพ แผนที่ และรูปทรงในจินตนาการของคนในยุคสมัยนั้น ดังนั้นจึงสามารถนำไปเทียบเคียงกับสถาปัตยกรรมได้ง่ายและชัดเจนขึ้น

ในจำนวน สมุดภาพไตรภูมิ ที่เหลืออยู่ทั้งหมด “สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร เลขที่ 1” และ “สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย เลขที่ 7” น่าสนใจมากในแง่ที่ปรากฏภาพวาดที่ตั้งใจจะแสดงแผนผังของ มัชฌิมประเทศ ตามเนื้อหาที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวิจิตรนิยายกถา ส่วนตอนที่ 2

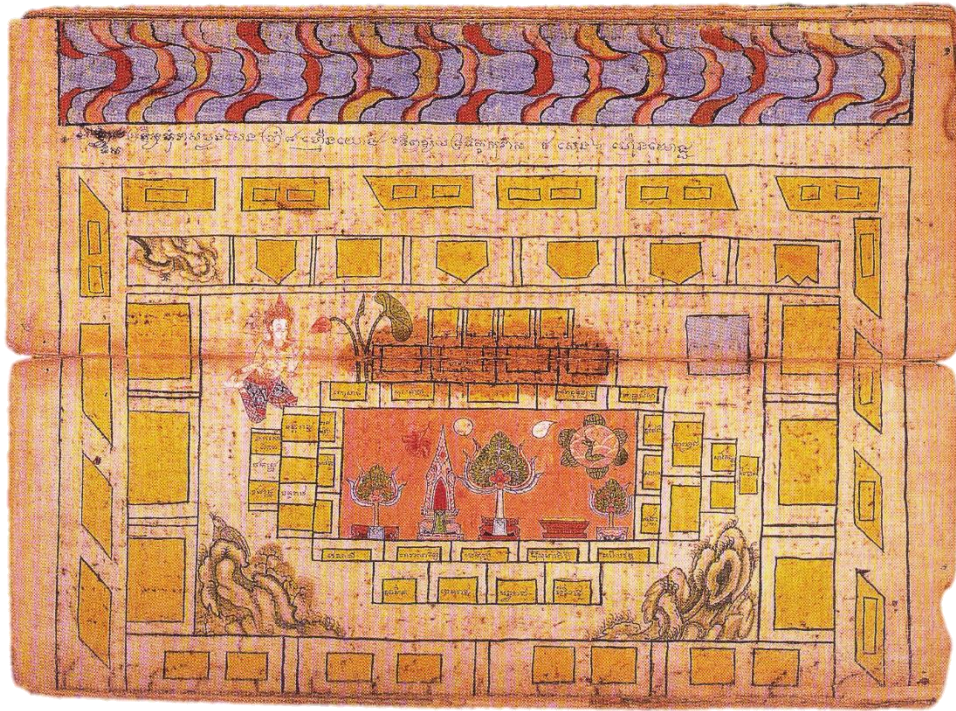
¹⁰ หากสนใจในรายละเอียดความแตกต่างของสมุดภาพไตรภูมิในแต่ละฉบับ โปรดดูใน รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา 2552.

¹¹ ไมเคิล ไรท์, “แผนที่โลกพุทธศาสนา ฉบับพื้นเมืองสยาม,” ศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ 25 ฉบับ 4 (กุมภาพันธ์ 2547): 112-123.

¹² กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (หมวดศาสนาจักร) ไตรภูมิโลกวิจิตรนิยายกถา, หน้า 249-250.

อย่างชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นการปรากฏของสัญลักษณ์ สัตตมหาสถาน อัญมณีสถาน และเมืองสำคัญ
ต่างๆ

นอกจากนี้ “สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนา เลขที่ 9” อายุราวต้นรัตนโกสินทร์ ยัง
ปรากฏแผนผังภาพที่แสดงความหมายของ มัชฌิมประเทศ ในแบบเดียวกัน เพราะปรากฏคำอธิบาย
ตำแหน่งสัตตมหาสถานและเมืองสำคัญที่ปรากฏในเนื้อความว่าด้วยมัชฌิมประเทศเกือบทั้งหมด

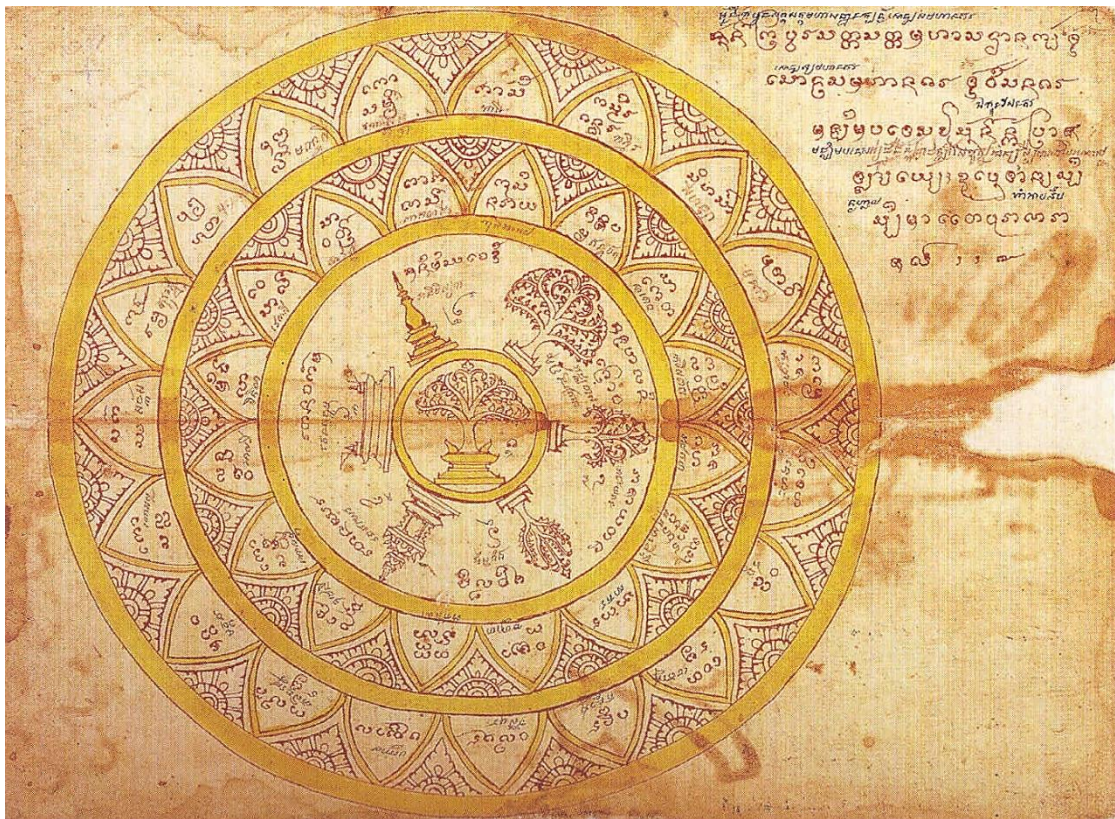
ภาพที่ 5.13: แผนผัง มัชฌิมประเทศ ศูนย์กลาง ชมพูทวีป

ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร เลขที่ 1

ภาพที่ 5.14: แผนผัง มัชฌิมประเทศ ศูนย์กลาง ชมพูทวีป

ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย เลขที่ 7

ภาพที่ 5.15: แผนผัง มัชฌิมประเทศ ศูนย์กลาง ชมพูทวีป
ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนา เลขที่ 9

อย่างไรก็ตาม แม้สมุดภาพไตรภูมิฉบับอื่นจะไม่ปรากฏแผนผัง มัชฌิมประเทศ อย่างชัดเจนแบบเดียวกับ 3 ฉบับข้างต้น แต่ถ้าพิจารณาภาพวาดที่ปรากฏโดยละเอียด เช่นใน “สมุดภาพไตรภูมิฉบับหมายเลข 10/ก” ในส่วน “หน้าปลาย” โดยสังเกตตำแหน่งของพุทธประวัติและสถานที่แต่ละแห่งให้ดีจะพบว่า การวางตำแหน่งของสถานที่ที่ปรากฏในพุทธประวัติมีลักษณะวางเป็นวงรอบที่ล้อมกันเป็นชั้นๆ ไม่แตกต่างจากที่ปรากฏในคำอธิบายของ ไตรภูมิโลกวิจิตรฉกกา ส่วนที่ 2 แต่อย่างใด

เมื่อเข้าใจเนื้อหาสาระชมพูทวีป อันเป็นที่ตั้งของ โพธิบัลลังก์ และ มัชฌิมประเทศอันวิเศษแล้ว ลำดับต่อไปก็จะเริ่มพิจารณารายละเอียดทางสถาปัตยกรรมและวิเคราะห์ตีความสัญลักษณ์ต่างๆ ที่ปรากฏ

5.2 ศีรษะแผ่นดิน ศูนย์กลาง ชมพูทวีป ในเขตพุทธาวาสสมัยรัชกาลที่ 1

ถ้าตั้งสมมติฐานว่า ผังพุทธาวาสของวัดพระเชตุพนฯ คือการจำลองชมพูทวีปที่มี ศีรษะแผ่นดิน เป็นศูนย์กลาง ตัวพระอุโบสถย่อมถูกแทนความหมายให้เป็น ศีรษะแผ่นดิน และพระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถที่ประดิษฐานอยู่เหนือฐานชุกชี ย่อมแสดงความหมายของการเป็น “โพธิบัลลังก์” ที่ตั้งอยู่ในตำแหน่ง ศีรษะแผ่นดิน

5.2.1 การตีความสัญลักษณ์ “ศิระแผ่นดิน”

สิ่งสำคัญที่ ไตรภูมิโลกวินิจยกถา ระบุเอาไว้เกี่ยวกับ โพธิบัลลังก์ คือ เป็นสถานที่ที่ พระพุทธเจ้าประทับนั่งจนตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า (อัฐมहाสถานลำดับที่ 2) และเป็นตำแหน่งเดียวกับการเป็นที่เสวยวิมุตติสุขในสัปดาห์ที่ 1 (สัตตมหาสถานลำดับที่ 1)

ประเด็นสืบเนื่องก็คือ หากต้องการให้พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถทำหน้าที่ทางสัญลักษณ์เพื่อแทนตำแหน่ง โพธิบัลลังก์ ก็ควรอย่างยิ่งที่จะต้องเป็นพระพุทธรูปที่สามารถแสดงเนื้อหาที่สัมพันธ์กับเหตุการณ์สำคัญทั้งสองเหตุการณ์ที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวินิจยกถา ให้ได้ ซึ่งตรงนี้เองเป็นประเด็นที่โยงเข้ามาเกี่ยวข้องกับพระราชนิยมในพระพุทธรูปปางสมาธิของรัชกาลที่ 1

เป็นที่รับรู้ทั่วไปในวงวิชาการว่า เหตุการณ์ตอนตรัสรู้นั้นงานช่างไทยส่วนใหญ่แสดงออกผ่านภาพพระพุทธรูปปางมารวิชัย และเหตุการณ์ตอนเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ 1 แสดงออกผ่านพระพุทธรูปปางสมาธิ ซึ่งหากเป็นเช่นนั้นย่อมเป็นเรื่องยากที่จะสามารถออกแบบให้ตำแหน่งพระพุทธรูปประธานสามารถสื่อความหมายของ โพธิบัลลังก์ ได้

ภาพที่ 5.16: พระพุทธเทวปฏิมากร พระพุทธรูปปางสมาธิในพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ สัญลักษณ์ศิระแผ่นดิน ที่มา: หนังสือ สถาปัตยกรรมวัดโพธิ์

แต่สิ่งที่หลายคนอาจลืมไปก็คือ พุทธประวัติตอนตรัสรู้นั้นสามารถแทนที่ด้วยพระพุทธรูปปางสมาธิได้ด้วยเช่นเดียวกัน¹³ ดังนั้น เมื่อย้อนมาพิจารณาในกรณีของการจำลองโครงสร้าง โพธิบัลลังก์ ซึ่งระบุเอาไว้ว่าต้องแสดงเหตุการณ์สำคัญ 2 เหตุการณ์ที่ซ้อนทับกัน รัชกาลที่ 1 เลือกที่จะใช้

¹³ ไชยศรี ศรีอรุณ, พระพุทธรูปปางต่างๆ ในสยามประเทศ: ประวัติความเป็นมาของพระพุทธรูปปางต่างๆ ตั้งแต่มหานิษกรรมถึงมหาปรินิพพาน (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), หน้า 21.

พระพุทธรูปปางมารวิชัยเพื่อแทนเหตุการณ์ตรัสรู้ ก็จะทำให้ขัดกับเหตุการณ์เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ 1 และด้วยเหตุนี้เองจึงน่าจะเป็นเหตุผลสำคัญที่สามารถอธิบายได้ว่าทำไม รัชกาลที่ 1 จึงมีพระราชนิยมในการเลือก พระพุทธรูปปางสมาธิ เป็นพระประธานส่วนใหญ่ภายในพระอุโบสถที่พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างหรือปฏิสังขรณ์

พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ ระบุในพระราชพงศาวดารว่า รัชกาลที่ 1 โปรดให้นำพระพุทธรูปประธานภายในวัดศาลาสี่หน้า ซึ่งเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ มาเป็นพระประธานภายในพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ สิ่งนี้แสดงให้เห็นถึงพระราชประสงค์โดยตรงของรัชกาลที่ 1 ที่มีต่อพระพุทธรูปปางสมาธิได้เป็นอย่างดี

อย่างไรก็ตาม การปรากฏเพียงแค่พระพุทธรูปปางสมาธิเพียงอย่างเดียว ย่อมไม่อาจตีความได้ว่าเป็นความตั้งใจที่จะสื่อรูปสัญลักษณ์ของ “ศิระะแผ่นดิน” แต่จำเป็นจะต้องมีองค์ประกอบอื่นๆ มาเสริมให้การตีความนี้มีความน่าเชื่อถือขึ้น

จากเนื้อหาในหัวข้อที่ผ่านมา “ศิระะแผ่นดิน” ที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวิจินตยถา จะต้องถูกล้อมด้วย “สัตตมหาสถาน” ในชั้นแรก และมี “อัฐมมหาสถาน” ล้อมรอบอยู่ในลำดับที่สอง จากนั้นจะต้องมี “มหานครใหญ่” (ไตรภูมิโลกวิจินตยถา ส่วนที่ 2 เรียกว่า โสฬสมหานคร) และ “ชนบทนคร” (ไตรภูมิโลกวิจินตยถา ส่วนที่ 2 เรียกว่า มหาชนบท 16) ล้อมอยู่เป็นวงออกมาตามลำดับ

ดังนั้นการจะยืนยันสัญลักษณ์ “ศิระะแผ่นดิน” ได้ชัดที่สุดก็คือ ต้องปรากฏรูปสัญลักษณ์ที่กล่าวมานี้ด้วย ซึ่งจากการศึกษาพบว่า พระพุทธรูป, ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในวิหารคดทั้งสี่ทิศ, พระระเบียง และองค์ประกอบอื่นๆ ภายในพุทธาวาส เป็นหลักฐานที่ช่วยยืนยันสมมติฐานดังกล่าวได้

5.2.2 การตีความสัญลักษณ์ “สัตตมหาสถาน”

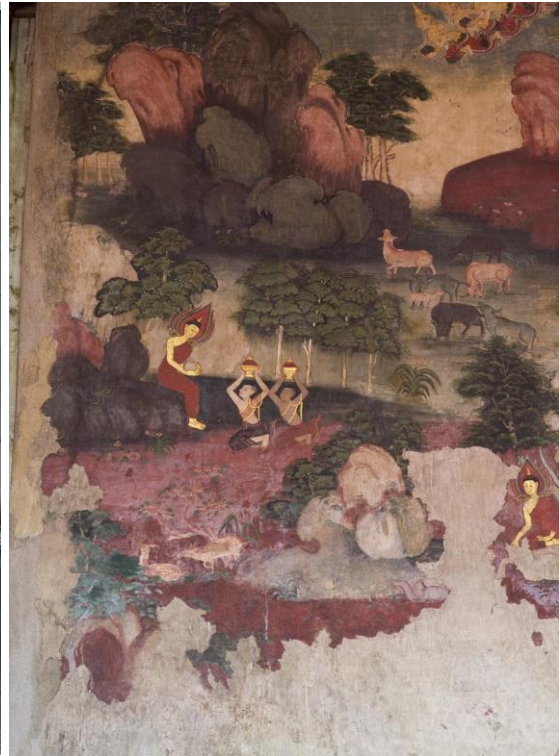
สัตตมหาสถาน คือ สถานที่สำคัญ 7 แห่งที่พระพุทธเจ้าเสด็จประทับเสวยวิมุตติสุขหลังจากได้ทรงตรัสรู้แล้ว โดยเสด็จประทับแห่งละ 1 สัปดาห์ รวมเป็นเวลาทั้งสิ้น 49 วัน ดังรายละเอียดที่อธิบายก่อนหน้านี้แล้ว ซึ่งการวางตำแหน่งของ สัตตมหาสถาน ตามที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิหลายฉบับ และตามเนื้อความใน ไตรภูมิโลกวิจินตยถา จะจัดวางตำแหน่ง โพธิบัลลังก์ เอาไว้ตรงกลาง และวางมหาสถานอีก 6 แห่งไว้โดยรอบ

เมื่อย้อนกลับมาพิจารณาแผนผังวัดพระเชตุพนฯ จะพบว่า พระประธานภายในพระอุโบสถคือการเสวยวิมุตติสุขที่โพธิบัลลังก์ อันเป็น มหาสถานสัปดาห์ที่ 1 ตามที่ได้ตีความไว้ในหัวข้อก่อน

วิหารทิศตะวันตกประดิษฐาน “พระนาคปรก” ด้านหลังมีต้นจิกประกอบอยู่ ซึ่งชัดเจนว่าแสดงสัญลักษณ์ของ “มหาสถานสัปดาห์ที่ 6” ส่วนภาพจิตรกรรมที่ระบุในจารึกสมัยรัชกาลที่ 1 ว่าเขียนเรื่อง “พระเกศาธาตุ” นั้น ก็คือภาพที่แสดงเหตุการณ์ในการเสวยวิมุตติสุขใน “มหาสถานสัปดาห์ที่ 7” ซึ่งพระพุทธเจ้าจะประทาน “พระเกศา” ให้แก่ ตปุสสะ และ ภัลลิกะ นั่นเอง

เรามีหลักฐานเพียง 3 จุด ที่แสดงชัดเจนว่าเป็น สัตตมหาสถาน ซึ่งยังขาดอีก 4 จุด

หากพิจารณาจากจารึกรัชกาลที่ 1 ที่ระบุเรื่องภาพจิตรกรรม ก็จะเห็นว่า มีความเป็นไปได้อย่างมากที่จะมีภาพจิตรกรรมในส่วนอื่นๆ ที่ได้เขียนแต่ไม่ได้จารึกเอาไว้ อาทิ วิหารทิศตะวันออกที่ระบุแค่เพียงว่า เขียนเรื่องมารผจญ ซึ่งภาพมารผจญตามที่ปรากฏในประวัติศาสตร์จิตรกรรมฝาผนังทั้งหมดล้วนแล้วแต่ใช้พื้นที่เพียงผนังสกัดด้านเดียวเท่านั้น และที่ปรากฏบ่อยที่สุดคือผนังสกัดด้านหน้า

ภาพที่ 5.17 (ซ้าย): พระนาคปรก วิหารทิศตะวันตก แทนความหมาย สัตตมหาสถานสัปดาห์ที่ 6

ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ภาพที่ 5.18 (ขวา): จิตรกรรมฝาผนังตอน “พระเกศาธาตุ” พระอุโบสถวัดสุทธาสาราม ซึ่งที่วิหารทิศตะวันตกของวัด พระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 1 จารึกระบุว่าเขียนภาพตอนนั้นเช่นเดียวกัน

ที่มา: หนังสือ สถาปัตย์วัดโพธิ์

ดังนั้น วิหารทิศตะวันออกย่อมเหลือพื้นที่ผนังด้านสกัดเหลือ 1 ด้าน และผนังแปะเหนือช่องหน้าต่างอีก 2 ด้าน รวมเป็น 3 ด้าน อีกทั้งเนื้อที่ผนังระหว่างช่องหน้าต่างอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม ผนังระหว่างช่องหน้าต่างเราจะไม่นำมาวิเคราะห์ ณ ที่นี้ ด้วยเหตุผลว่า ผนังระหว่างช่องหน้าต่างส่วนใหญ่จะนิยมเขียนเป็นภาพชาดกหรือพุทธประวัติ ซึ่งหากวิหารทิศตะวันออกนี้จะมีการภาพเรื่องสัตตมหาสถานจริง (ซึ่งก็มีตัวอย่างให้เห็นมากมายในวัดสมัยรัชกาลที่ 1) ก็ถือว่าไม่ได้เป็นภาพที่จะแสดงนัยพิเศษอะไร เพราะภาพดังกล่าวคือภาพที่ถูกเขียนเป็นภาพเล็กอยู่ในช่องใดช่องหนึ่งของผนังระหว่างช่องหน้าต่างเท่านั้น ซึ่งก็เท่ากับว่า เป็นเพียงส่วนหนึ่งของการเล่าพุทธประวัติ ไม่ได้เป็นภาพใหญ่ที่จะสามารถเรียกได้ว่า เป็นความตั้งใจที่กำหนดความหมายของตัววิหารให้แสดงสัญลักษณ์เฉพาะเรื่องสัตตมหาสถานแต่อย่างใด

ดังนั้นผู้วิจัยจึงคิดว่า ภาพใหญ่ที่ผนังสกัดหรือผนังด้านแปะเหนือช่องหน้าต่างเท่านั้นที่จะเป็นตัวกำหนดความหมายและสัญลักษณ์ของพระวิหารได้ ซึ่งเราจะมาพิจารณาเฉพาะในส่วนนี้กันต่อไป

แม้จะเชื่อว่า ความเป็นไปได้มากที่สุดของผนังด้านแปะเหนือช่องหน้าต่างทั้งสองข้างของวิหารทิศตะวันออก ควรจะเป็นภาพเทพชุมนุมเต็มทั้ง 2 ข้าง มากกว่าจะเป็นภาพอื่น เพราะเป็นคตินิยมส่วนใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 1 แต่สุดท้าย เราก็คงเหลือผนังสกัดด้านหลังพระประธานอีกด้านที่ยังสามารถจะเขียนเป็นสัตตมหาสถานได้

ถึงแม้ภาพ สัตตมหาสถาน โดยส่วนมาก จะนิยมเขียนเป็นภาพย่อยของการเล่าพุทธประวัติ บนจิตรกรรมฝาผนัง มากกว่าที่จะยกขึ้นมาเขียนเป็นภาพเด่นของผนังด้านสกัดก็ตาม แต่ก็เชื่อว่า การเขียนเป็นภาพเด่นบนผนังด้านสกัดจะไม่เคยมีปรากฏมาก่อนแต่อย่างใด อาทิ ภาพสกัดด้านหลังพระประธานของพระอุโบสถวัดใหม่ประชุมพล ที่เขียนภาพเป็นภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งสมาธิอยู่ภายใต้ ชุ่มต้นไม้มี่พญานาคมาแผ่พังพานเหนือพระองค์ ซึ่งแสดงเหตุการณ์ตอนเสวยวิมุตติสุขในสัปดาห์ที่ 6 ชัดเจน¹⁴

ด้วยเหตุนี้ จิตรกรรมฝาผนังภายในวิหารทิศตะวันออกของวัดพระเชตุพนฯ ที่ไม่ได้ปรากฏหลักฐานในจารึก ย่อมมีความเป็นไปได้ที่จะถูกเขียนให้เป็นเรื่อง “สัตตมหาสถาน” ที่ยังขาดไป เพื่อให้สัมพันธ์กับตำแหน่งสัตตมหาสถานที่มีอยู่แน่นอนแล้ว 2 แห่งในวิหารทิศตะวันตก หรือแม้แต่วิหารทิศตะวันตกเองก็ตาม ก็ยังสามารถบรรจุภาพสัตตมหาสถานเพิ่มได้เช่นกัน เพราะจารึกวัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 1 ระบุเพียงว่า วิหารทิศตะวันตกเขียนเรื่องพระเกศาธาตุ ซึ่งเท่ากับว่า มีผนังใหญ่ที่เรา ยังไม่รู้ว่าจะถูกเขียนเป็นภาพอะไรเหลืออยู่อีกอย่างน้อย 1 ด้าน

อย่างไรก็ตาม การมีอยู่ของสัตตมหาสถานเพียงอย่างเดียว อีกทั้งยังปรากฏไม่ครบทุกแห่ง อย่างชัดเจนเช่นนี้ ย่อมยังไม่พอที่จะสรุปได้ว่า พระอุโบสถคือ ศิระะแผ่นดิน ดังนั้นเราจะมาพิจารณา อัฐมหาสถาน ในลำดับต่อไป ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญที่จะต้องปรากฏ หากต้องการจะออกแบบ วัดพระเชตุพนฯ ตามคติศิระะแผ่นดินจริง

5.2.3 การตีความสัญลักษณ์ “อัฐมหาสถาน”

อัฐมหาสถาน คือ สถานที่แสดงปาฏิหาริย์สำคัญของพระพุทธเจ้าตลอดพระชนม์ชีพ ซึ่งมีอยู่ 8 แห่งตามที่อธิบายไปแล้วเช่นกัน ซึ่งการวางตำแหน่งของอัฐมหาสถานตามที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิหลายฉบับและตามเนื้อความในไตรภูมิโลกวิณจยยกถา จะจัดวางตำแหน่ง โพธิบัลลังก์ เอาไว้ตรงกลาง และวางมหาสถานอีก 7 แห่งไว้โดยรอบ

จากการพิจารณาการออกแบบในวัดพระเชตุพนฯ พบว่า อัฐมหาสถาน ได้ถูกสื่อเอาไว้ในวิหารทิศเหนือและทิศใต้ วิหารทิศใต้พระพุทธรูปประธานคือพระพุทธรูปปางมารวิชัยพร้อมพระสาวก 5 องค์ (ปัญจวคีย์) ซึ่งหมายถึง “มหาสถานอันดับ 3”

ผนังภายในวิหารทิศใต้เขียนภาพเรื่อง “เทศนาธรรมจักร” และ “เทศนาดาวดึงส์” ซึ่งภาพแรกคือ การขยายความให้แก่ “มหาสถานอันดับ 3” ส่วนภาพที่สองนั้น มีความเป็นไปได้มากที่จะหมายถึง “มหาสถานอันดับ 6” (ยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี)

เนื่องจากโดยทั่วไป ภาพจิตรกรรมที่เขียนเรื่องเทศนาดาวดึงส์มักจะแสดงพุทธประวัติประกอบที่สำคัญอยู่เพียง 2 เหตุการณ์คือ หากไม่ว่าดคู่กับภาพแสดงยมกปาฏิหาริย์ ณ เมืองสาวัตถี ก่อนจะขึ้นไปเทศนาโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (เช่น ภาพด้านสกัดหลังของพระอุโบสถวัดช่องนนทรี¹⁵) ก็อาจจะเขียนคู่กับภาพเหตุการณ์ตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ที่ประตูเมืองสังกัสสะ (เช่น

¹⁴ เสมอชัย พูลสุวรรณ, *สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24*, หน้า 96.

¹⁵ มีนักวิชาการบางท่านเสนอแย้งว่า ภาพนี้อาจจะไม่ได้หมายถึงการแสดงยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี อันเป็นอัฐมหาสถานอันดับที่ 6 เพราะตัวภาพไม่ปรากฏต้น “คันทามฤค” อันเป็นองค์ประกอบสำคัญของเหตุการณ์นี้ แต่น่าจะเป็นการแสดงยมกปาฏิหาริย์หลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงจากดาวดึงส์ที่ประตูเมืองสังกัสสะ

ภาพด้านสกัดหลังของพระอุโบสถวัดดุสิตาราม และ วัดสระเกศ) หรือบางครั้งก็แสดงเหตุการณ์ทั้ง 3 ในภาพเดียวกันก็มี เช่น ภาพบนผนังสกัดด้านหลังพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม เป็นต้น

แต่จากข้อสังเกตของการจัดองค์ประกอบของภาพแต่ละเหตุการณ์ ถ้าช่างเขียนตั้งใจจะแสดงเป็นเหตุการณ์ที่ร่วมกับตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ ตามพุทธประวัติได้บอกว่า พระพุทธเจ้าได้แสดงปาฏิหาริย์เปิดโลกด้วย (โลกวิกรม) ซึ่งปาฏิหาริย์นี้ทำให้สัตว์โลกทั้ง 3 ภพภูมิสามารถมองเห็นถึงกันได้ทั้งหมด ดังนั้นการถ่ายทอดลงในงานจิตรกรรม ช่างจึงมักจะแสดงเหตุการณ์ตอนนี้นี้โดยมีฉากหลังเป็นฉากไตรภูมิด้วยเสมอเพื่อสื่อถึงการเปิดโลกของพระพุทธเจ้า

ดังนั้น เมื่อย้อนมาพิจารณาภาพจิตรกรรมของวิหารทิศทั้งหมดจากจารึกซึ่งได้บอกว่า ภาพภายในวิหารทิศเหนือจะเขียนเป็นภาพไตรภูมิ ทำให้ผู้วิจัยเชื่อว่า ภาพเทศนาดาวดึงส์ของวิหารทิศได้จึงไม่ควรเป็นภาพตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ แต่น่าจะแสดงเหตุการณ์ตอนยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถีมากกว่า ซึ่งก็จะเท่ากับว่า เป็น “มหาสถานอันดับที่ 6”

เหตุผลอีกข้อที่ย้ำสมมติฐานนี้คือ เนื้อความใน ไตรภูมิโลกวิณัจฉกถา ลำนวนที่ 2 ระบุเอาไว้อย่างชัดเจนว่า มหาสถานอันดับที่ 6 คือ สถานที่ที่ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ ทรมานตติยนิครนถ์ที่เมืองสาวัตถี และเสด็จขึ้นไปโปรดพุทธมารดาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์¹⁶

การอธิบายมหาสถานนี้โดยโยงการแสดงยมกปาฏิหาริย์เข้ากับตอนเสด็จโปรดพุทธมารดาที่ดาวดึงส์ ย่อมยืนยันว่า คนรุ่นรัชกาลที่ 1 มองทั้งสองเหตุการณ์นี้ว่าคือการอธิบายมหาสถานแห่งเดียวกัน

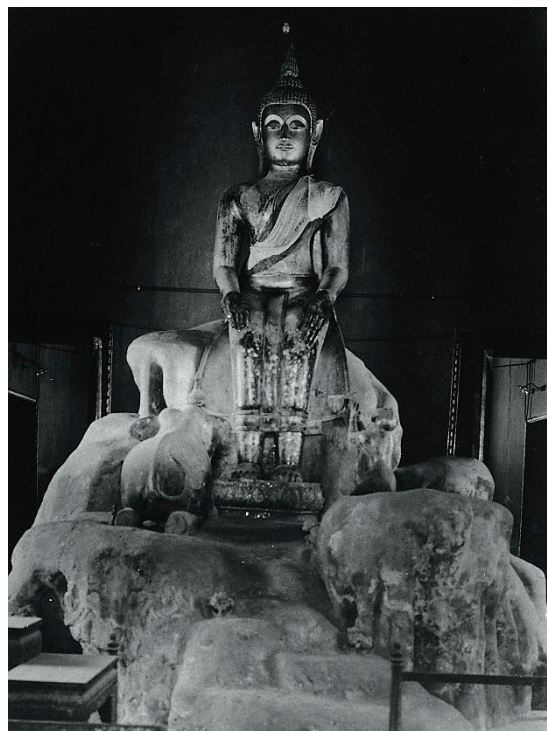
เมื่อเป็นเช่นนี้ ภาพไตรภูมิที่วิหารทิศเหนือก็จึงเป็นอื่นไปไม่ได้นอกจากจะแสดงเหตุการณ์ตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์และทรงทำปาฏิหาริย์เปิดโลก ซึ่งคือ “มหาสถานอันดับที่ 7”

วิหารทิศเหนือ นอกจากจะมีภาพไตรภูมิแล้ว พระประธานในวิหารหลังนี้คือ “พระปาล์โลย” ซึ่งรัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าให้หล่อขึ้นใหม่โดยเฉพาะ และเป็นพระพุทธรูปองค์เดียวที่หล่อขึ้นใหม่ในวัดพระเชตุพนฯ นี้ นั้นย่อมแสดงว่าพระองค์ทรงตั้งใจที่จะให้วิหารทิศเหนือนี้ประดิษฐานพระพุทธรูปปางนี้เพียงเท่านั้น มิฉะนั้นคงไม่จำเป็นจะต้องหล่อขึ้นใหม่เป็นการเฉพาะ ซึ่งพระปางนี้ก็คือ การแสดงถึง “มหาสถานอันดับที่ 4” อย่างชัดเจน

เมื่อรวมเข้ากับพระประธานในพระอุโบสถ ซึ่งแทนความหมายของ “มหาสถานอันดับที่ 2” (โพธิบัลลังก์) อยู่แล้วในตัวเอง ทำให้วิหารในแนวแกนทิศเหนือ-ใต้ ปรากฏสัญลักษณ์ที่ชัดเจนของอัฐมมหาสถาน ถึง 5 แห่งจากที่มีทั้งหมด 8 แห่ง

มากกว่า ดูรายละเอียดข้อเสนอนี้ใน เสมอชัย พูลสุวรรณ, *สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24*, หน้า 86, 95.

¹⁶ กรมศิลปากร, *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวิณัจฉกถา)*, หน้า 264.

ภาพที่ 5.19 (ซ้าย): พระเจ้าตรัสในคองไม้มหาโพธิ์ วิหารทิศใต้ แทนความหมาย อัฐมहाสถานตอนปฐมเทศนา
ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ภาพที่ 5.20 (ขวา): พระปาเลไลย์ วิหารทิศเหนือ แทนความหมาย อัฐมहाสถานตอนปาเลไลย์
ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

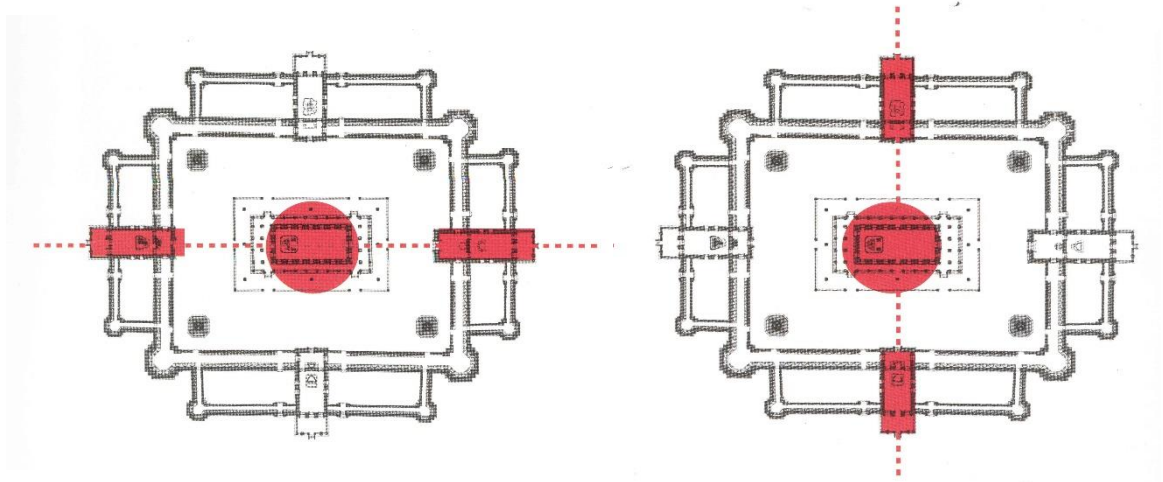
ส่วนมหาสถานที่ขาดอีก 3 แห่งคือ ประสูติ ทรมาณช้างธนะบาลหัตถิ และ ปรินิพพาน นั้นก็สามารถสันนิษฐานได้ว่า อาจถูกเขียนเป็นภาพส่วนหนึ่งบนผนังวิหารทิศเหนือหรือทิศใต้ในส่วนอื่นๆ ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาพเหตุการณ์ตอนปรินิพพาน ซึ่งเคยมีตัวอย่างในลักษณะนี้มาแล้วในอดีต เช่น จิตรกรรมฝาผนังที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี ที่เขียนเป็นเรื่อง สัตตมหาสถาน และ อัฐมहाสถาน โดยภาพตอนปรินิพพาน ช่างเขียนไม่ได้เลือกที่จะเขียนเน้นลงในช่องบนผนังด้านยาวเหมือนมหาสถานอื่นๆ แต่กลับเลือกที่จะเขียนเป็นภาพประกอบเล็กๆ บนผนังสกัดด้านหน้าแทรกอยู่กับภาพจักรวาลเท่านั้น¹⁷

หากเทียบเคียงกรณีวัดเกาะแก้วสุทธารามแล้ว เราก็อาจตั้งเป็นสมมติฐานได้ว่า ภาพ “มหาสถานอันดับที่ 8” ตอนปรินิพพาน ที่วัดพระเชตุพนฯ อาจจะปรากฏอยู่กับภาพจักรวาลที่ผนังวิหารทิศเหนือก็เป็นได้

จากที่วิเคราะห์มา ทำให้ผู้วิจัยโน้มเอียงที่จะวิเคราะห์ว่า วิหารทิศทั้ง 4 ของวัดพระเชตุพนฯ น่าจะทำหน้าที่เป็นรูปสัญลักษณ์ของ สัตตมหาสถาน และ อัฐมहाสถาน โดย อัฐมहाสถาน จะถูกออกแบบให้อยู่ในแนววิหารทิศเหนือ-ใต้ ในขณะที่ สัตตมหาสถาน จะถูกกำหนดให้อยู่ในแนว

¹⁷ ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, “แนวคิดในการออกแบบจิตรกรรมฝาผนังอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม ประติมานวิทยาเกี่ยวกับการแสดงออกเชิงช่าง,” เมืองโบราณ ปีที่ 33 ฉบับที่ 1 (มกราคม-มีนาคม 2550): 93.

แนววิหารทิศตะวันออก-ตะวันตก โดยทั้งหมดจะล้อมรอบพระอุโบสถซึ่งทำหน้าที่เป็นรูปสัญลักษณ์ของ ศีรษะแผ่นดิน

ภาพที่ 5.21: แผนผังแสดงการตีความ แนวแกนวิหารทิศตะวันออก-ตะวันตก แทน สัตตมหาสถาน (ซ้าย)

แนวแกนวิหารทิศเหนือ-ใต้ แทน อัฐมมหาสถาน (ขวา)

ที่มา: หนังสือ สถาปัตยกรรมวัดโพธิ์

5.2.4 การตีความสัญลักษณ์ “มหานครใหญ่” และ “ชนบทนคร”

องค์ประกอบสำคัญประการต่อไปที่จะแสดงสัญลักษณ์ของการเป็นศีรษะแผ่นดินคือ ต้องปรากฏรูปสัญลักษณ์ของ “มหานครใหญ่” และ “ชนบทนคร” ที่อยู่ล้อมรอบอัฐมมหาสถานออกมา

วรรณกรรมไตรภูมิโลกวินิจยยกถากำหนดว่า บริเวณ ศีรษะแผ่นดิน, สัตตมหาสถาน, อัฐมมหาสถาน, มหานครใหญ่ และ ชนบทนคร คือบริเวณที่รวมเรียกว่า “มัชฌิมประเทศอันวิเศษ” ซึ่งเป็นพื้นที่สำคัญกลางชมพูทวีป ในไตรภูมิโลกวินิจยยกถาได้ให้รายละเอียดรูปทรงทางกายภาพของ “มัชฌิมประเทศ” เอาไว้ว่า มีฐานฐานตั้งรูปตะโพก ต้นรัดปลายรัด¹⁸

ทั้งนี้ ดินแดนรอบนอกของมัชฌิมประเทศทั้ง 4 ด้านประกอบไปด้วย ทิศตะวันออก มีช้างคะละนิคมเป็นแดน ทิศใต้มีเสตกณนิคมเป็นแดน ทิศตะวันตกมีอุลปราหมณคามเป็นแดน ทิศเหนือมีอุสิธรบรรพตเป็นแดน¹⁹

วัชร วัชรสินธุ์ เสนอการตีความมัชฌิมประเทศเอาไว้ได้น่าสนใจว่า การออกแบบพระระเบียงล้อมสองชั้นในลักษณะที่ปรากฏที่วัดพระเชตุพนฯ นี้ เมื่อมองในระดับแผนผัง จะมีลักษณะฐานคล้ายตะโพก ซึ่งสอดคล้องกับฐานของมัชฌิมประเทศที่กล่าวไว้ใน ไตรภูมิโลกวินิจยยกถา อีกทั้งวิหารทิศทั้งสี่อาจจะแทนความหมายของดินแดนรอบนอกทั้งสี่ทิศของมัชฌิมประเทศได้ นอกจากนี้ระเบียงชั้นในซึ่งมีขนาดใหญ่กว่า อาจจะหมายความว่า “มหานครใหญ่” ส่วน “ชนบทนคร” ก็คือส่วนพระระเบียงชั้นนอกซึ่งมีขนาดเล็กกว่า²⁰

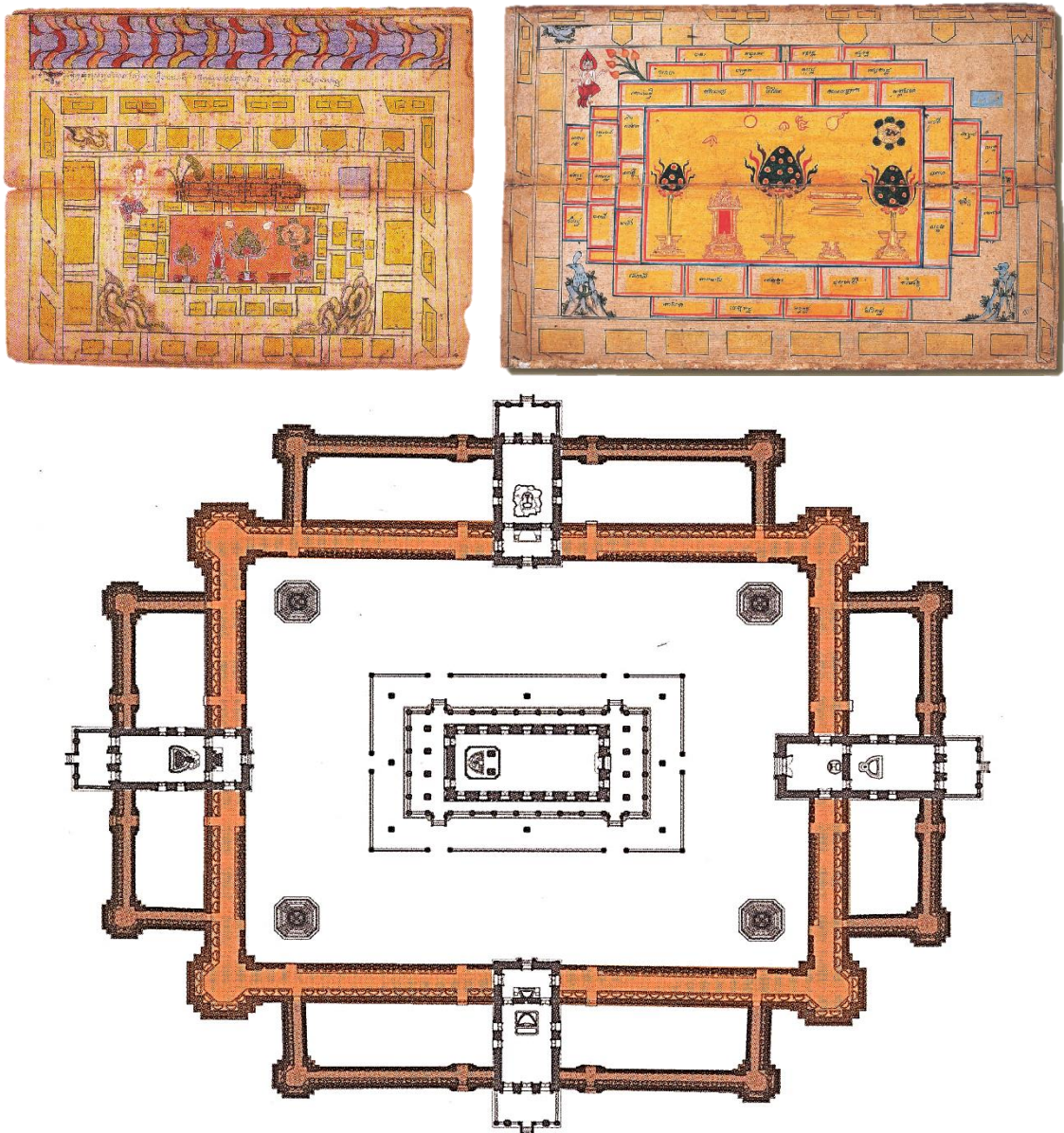
¹⁸ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจยยกถา), หน้า 248.

¹⁹ สจข., หมู่ธรรมคดี ไตรภูมิโลกวินิจย เล่ม 5 เลขที่ 5 ตู 107 มัดที่ 2 ว่าด้วยชมพูทวีปและป่าหิมพานต์.

²⁰ วัชร วัชรสินธุ์, วัดพระเชตุพน: มัชฌิมประเทศอันวิเศษในชมพูทวีป, หน้า 109-112.

หากกล่าวเพียงเท่านั้นนี้ หลายท่านอาจเกิดข้อสงสัยว่า ข้อเสนอข้างต้นดูจะเป็นลักษณะการตีความที่มากจนเกินไปหรือไม่ แต่ผู้วิจัยมีหลักฐาน 2 ชิ้นที่ช่วยสนับสนุนการตีความข้างต้นคือ ภาพแสดงสัณฐานและรายละเอียดของชมพูทวีปที่ถูกเขียนไว้ใน “สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร เลขที่ 1” และ “สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย เลขที่ 7”

ภาพทั้งสองชิ้นมีลักษณะพิเศษคือ ไม่ได้เขียนแสดงสัณฐานของชมพูทวีปในลักษณะที่เป็นแผนภูมิหรือแผนภาพตามอุดมคติตามแบบที่เคยปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิฉบับอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นฉบับอักษรล้านนา สมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา หรือแม้แต่ สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงธนบุรี แต่กลับมีลักษณะที่สื่อแสดงออกมาคล้ายแผนผังของงานสถาปัตยกรรมอย่างชัดเจน

ภาพที่ 5.22: ภาพเปรียบเทียบแผนผังวัดพระเชตุพนฯ กับ แผนผังมณฑลประเทศ ใน สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร เลขที่ 1 และ สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย เลขที่ 7

ที่มา: หนังสือ สถาปัตย์วัดโพธิ์

สิ่งที่น่าแปลกใจก็คือ แผ่นผังกวางกล่าว มีความคล้ายกับแผ่นผงเขตพุทธาวาสด้านทิศตะวันออกของวัดพระเชตุพนฯ เป็นอย่างมาก จนถ้าจะพูดว่า นี่คือแผ่นผงของวัดพระเชตุพนฯ ก็อาจจะพูดได้

รายละเอียดของภาพ ช่างเขียนตั้งใจที่จะแสดงสัญญาณของ ชมพูทวีป เป็นผงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตรงกลางของภาพ เขียนแผ่นผงคล้ายกับพระระเบียงที่วัดพระเชตุพนฯ คือมีการซ้อนกันเป็นชั้นๆ จนเกิดลักษณะพระระเบียงย่อมุม ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของวัดพระเชตุพนฯ ที่ไม่พบจากวัดใด

นอกจากนี้ ในภาพส่วนที่เทียบเคียงได้กับพื้นที่ภายในพระระเบียง ยังเขียนเป็นภาพซึ่งชัดเจนว่าแสดงความหมายคือ สัตตมหาสถาน อย่างแน่นอน กล่าวคือ มีรูปต้นไม้ 3 รูป ซึ่งน่าจะหมายถึง ต้นโพธิ์ (โพธิ์บัลลังก์-รูปตรงกลาง), ต้นไทร (อชปาลนิโครธเจดีย์) และ ไม้เกด (ราชายตนะเจดีย์) มีรูปขุมเรือนแก้ว 1 รูป ที่น่าจะหมายถึง “รัตนขุมเจดีย์” มีรูปแท่นที่น่าจะหมายถึง “รัตนจงกรมเจดีย์” และมีรูปพญานาคอยู่ในสระ ที่คงจะหมายถึง “มูจลินทรเจดีย์” ส่วน “อนิมิสเจดีย์” ที่ขาดไปย่อมสมเหตุสมผล เพราะอนิมิสเจดีย์คือ เหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าทรงยืนจ้องพระเนตรดูต้นมหาโพธิ์ โดยมิได้กะพริบพระเนตรตลอด 7 วัน ซึ่งมีได้มีรูปสัญลักษณ์เฉพาะของเหตุการณ์แยกออกมาต่างหาก แต่เป็นการใช้รูปสัญลักษณ์ร่วมกับโพธิ์บัลลังก์แทนได้

ภาพที่ 5.23: ภาพพระพรหมลงมาดูดอกบัวบุพพนิมิต ที่ศิระแผ่นดิน

จาก สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร เลขที่ 1 และ สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย เลขที่ 7

ส่วนรายละเอียดภาพตรงที่เทียบเคียงกับพระระเบียงวัดพระเชตุพนฯ นั้น ช่างได้เขียนแบ่งเป็นช่องๆ และเขียนชื่อเมือง “มหานครใหญ่” และ “ชนบทนคร” กำกับเอาไว้ในแต่ละช่อง นอกจากนี้ ที่มุมซ้ายบนของพระระเบียง เขียนภาพเป็นพระพรหมกับดอกบัว ซึ่งค่อนข้างชัดเจนว่าตั้งใจแสดงเหตุการณ์ตอนที่พระพรหมจากชั้นสุทธาวาสหะลงมาดูดอกบัวบุพพนิมิตเมื่อต้นกัลป์ ณ โพธิ์บัลลังก์กลางศิระแผ่นดิน ตามเนื้อความที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวิจิตรจินดกถา ทั้ง 2 ส่วน

จากที่ได้อธิบายมา ผู้วิจัยขอตั้งเป็นสมมติฐานว่า สองภาพนี้น่าจะถูกเขียนขึ้นเพื่อแสดงตำแหน่งศิระแผ่นดินกลางชมพูทวีป โดยตัวช่างเขียนคงจะได้รับแรงบันดาลใจในการเสนอสัญญาณ

ของชมพูทวีปและศิระแผ่นดินมาจากการออกแบบวางผังของเขตพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ หรือในทางกลับกันคือ หากภาพชุดนี้ถูกเขียนขึ้นในปลายสมัยอยุธยา ภาพชุดนี้ก็คงจะเป็นแรงบันดาลใจสำคัญประการหนึ่งในการออกแบบผังวัดพระเชตุพนฯ นั่นเอง

ถ้าเป็นไปตามสมมติฐานนี้ ไม่ว่าจะในแนวทางใดก็ตาม เราก็จะเห็นได้ชัดว่า ในตำแหน่งที่เป็นพระระเบียงนั้นถูกกำหนดให้แสดงความหมายของการเป็น “มหานครใหญ่” และ “ชนบทนคร” ตามลำดับ

สำคัญที่สุดคือ ภาพเขียนนี้ได้กลายเป็นหลักฐานสำคัญที่จะช่วยย้ำและยืนยันย้อนกลับไปที่การออกแบบเขตพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ นั้น คือความพยายามที่จะจำลอง “ศิระแผ่นดิน” ศูนย์กลางของ “ชมพูทวีป” นั่นเอง

5.2.5 การตีความสัญลักษณ์ “ป่าหิมพานต์”

อีกองค์ประกอบที่จะช่วยย้ำให้การตีความคติสัญลักษณ์ดังกล่าวสมบูรณ์ขึ้น นั่นก็คือ พื้นที่โดยรอบของเขตพุทธาวาสด้านทิศตะวันออกของวัดพระเชตุพนฯ ส่วนที่อยู่ถัดออกมาจากพระระเบียง

พื้นที่ดังกล่าว ถ้าเป็นไปตามการตีความที่ผ่านมาทั้งหมด ย่อมจะเป็นอื่นไปไม่ได้นอกจากการเป็นรูปสัญลักษณ์ของ “ป่าหิมพานต์” ที่รายรอบล้อมอยู่ชั้นนอกสุดของชมพูทวีป

ไตรภูมิโลกวินิจยกถา ส่วนที่ 1 ระบุเอาไว้ว่า

“.....แลชมพูทวีปกว้างหมื่นโยชน์นั้นเป็นที่ป่าหิมพานตสามพันโยชน์ น้ำถ้วมสี่พันโยชน์ เป็นที่อยู่แห่งมนุษย์สามพันโยชน์.....”²¹

รายละเอียดของพื้นที่ป่าหิมพานต์จะถูกขยายความออกไปอย่างมากใน ไตรภูมิโลกวินิจยกถา ส่วนที่ 2 โดยอธิบายลักษณะกายภาพว่าประกอบด้วยยอดเขามากมาย มีกำหนดถึง 84,000 ยอด แต่มียอดประธานสำคัญอยู่ 5 ยอดคือ สุทิสสนภูฏ จิตรภูฏ กาฬภูฏ คันธมาทณภูฏ และ ไกรลาสภูฏ นอกจากนี้ยังประกอบไปด้วยสระใหญ่อีกถึง 7 สระ ล้อมรอบด้วยป่าอีกมากมายเป็นชั้นๆ จนสุดเขตจะเป็นพื้นที่น้ำล้อม 1 ชั้น และมีเปือกล้อมสุดท้ายอีก 1 ชั้น²²

นอกเหนือไปจากการอธิบายกายภาพดังกล่าวแล้ว ไตรภูมิโลกวินิจยกถา ส่วนที่ 2 ยังเสียสละพื้นที่เป็นอันมาก (หากคิดเป็นหน้ากระดาษจะได้มากถึง 100 กว่าหน้า) ในการอธิบายสัตว์ต่างๆ ที่อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ ในขณะที่การอธิบายกายภาพของป่าหิมพานต์จะใช้พื้นที่น้อยมาก (เพียงแค่มั้งถึง 20 หน้า) จนอาจกล่าวได้ว่า สำคัญที่สุดของการอธิบายพื้นที่ป่าหิมพานต์คือการอธิบายผ่านเรื่องราวของสัตว์ต่างๆ ที่อาศัยอยู่ในนี้

ประเด็นที่น่าสังเกตคือ การเล่าเรื่องของสัตว์ต่างๆ ที่ปรากฏในป่าหิมพานต์นั้น มีกลวิธีในการเล่าโดยเล่าผ่านอดีตชาติของพระพุทธเจ้าในรูปแบบของชาติต่างๆ เมื่อตอนเสวยพระชาติเป็นสัตว์นั้นๆ เช่น เรื่องพญากระหว่าลาย พญากระหว่าขาว พญาวานร พญานกยูงทอง ราชสีห์ 4 จำพวก

²¹ สจข., ภูมิธรรมคดี ไตรภูมิโลกวินิจย เล่ม 5 เลขที่ 5 ตู 107 มัดที่ 2 ว่าด้วยชมพูทวีปและป่าหิมพานต์.

²² กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจยกถา), หน้า 107-117.

นภมัยหสกุณิ เป็นต้น²³ ซึ่งกลวิธีการนำเสนอแบบนี้สอดคล้องกับการนำเสนอภาพป่าหิมพานต์ที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา สมัยกรุงธนบุรี และสมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร

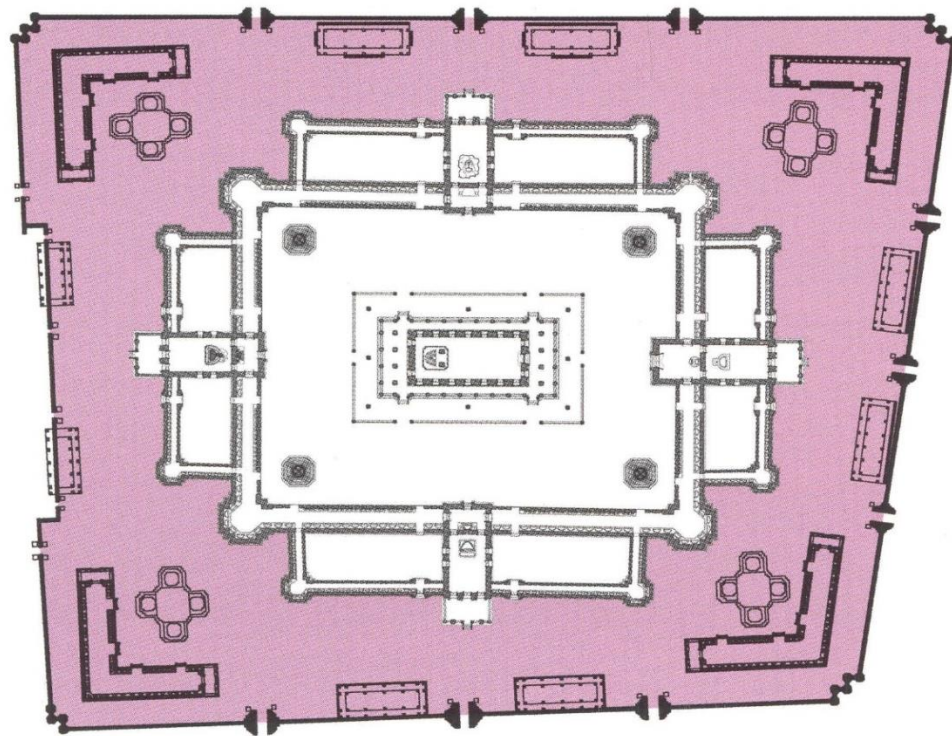
ภาพที่ 5.24: ภาพแสดงป่าหิมพานต์ จากสมุดภาพไตรภูมิ จะเห็นว่าสัตว์ที่ปรากฏในป่าคือการแสดงพุทธประวัติ ตอนเสวยพระชาติเป็นสัตว์ต่างๆ ซึ่งก็คือการเขียนภาพชาดก 550 พระชาตินั่นเอง
ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร เลขที่ 1

ทุกฉบับจะเขียนภาพป่าหิมพานต์โดยการเขียนเป็นรูปสัตว์ต่างๆ โดยอธิบายกำกับภาพว่าเป็นพระโพธิสัตว์ตอนกำลังเสวยพระชาติเป็นสัตว์นั้นๆ ซึ่งการเขียนภาพอธิบายส่วนนี้จะกินเนื้อที่ยาวมากในสมุดภาพไตรภูมิทุกฉบับ ซึ่งเป็นลักษณะแบบเดียวกับการเล่าเรื่องป่าหิมพานต์ในคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา

เมื่อเป็นดังนี้ ผู้วิจัยจึงอยากเสนอสมมติฐานว่า การนำเสนอรูปสัญลักษณ์ของป่าหิมพานต์ลงในแผนผังพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ มีความเป็นไปได้ที่จะนำเสนอด้วยเทคนิคแบบเดียวกันกับที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา และ สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับต่างๆ กล่าวคือ นำเสนอสัญลักษณ์ป่าหิมพานต์ผ่านเรื่องเล่าชาดกที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสัตว์ต่างๆ ในป่าหิมพานต์

สิ่งนี้สอดคล้องกับจารึกวัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 1 ที่ได้บันทึกไว้ว่า ที่ศาลารายโดยรอบเขตพุทธาวาสนั้นมีการเขียนภาพ “ชาดกพระเจ้า 550 พระชาติ” เอาไว้เช่นกัน และสอดคล้องเป็นอย่างดีกับกลวิธีการนำเสนอภาพของป่าหิมพานต์ที่ปรากฏอยู่ใน ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา

²³ เฟื่องอ้าง, หน้า 120-246.

ภาพที่ 5.25: พื้นที่พุทธาวาสนอกแนวพระระเบียง แทนความหมายป่าหิมพานต์
ที่มา: หนังสือ สถาปัตย์วัดโพธิ์

นอกจากนี้ “พระเจดีย์หมื่นห้า” ที่เป็นเจดีย์ทรงเครื่อง 5 องค์บนฐานเดียวกัน ซึ่งถูกสร้างเอาไว้ทั้ง 4 มุมของพุทธาวาส ยังอาจตีความได้ว่า ทำหน้าที่ในเชิงสัญลักษณ์ของการเป็นยอดเขาที่มีอยู่อย่างมากมายถึง 84,000 ยอดในป่าหิมพานต์ด้วย และสัญลักษณ์ส่วนนี้จะยิ่งชัดเจนขึ้นเมื่อรัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเขามอและพระเจดีย์รายเพิ่มขึ้นอีก 71 องค์รายรอบพื้นที่ส่วนนี้

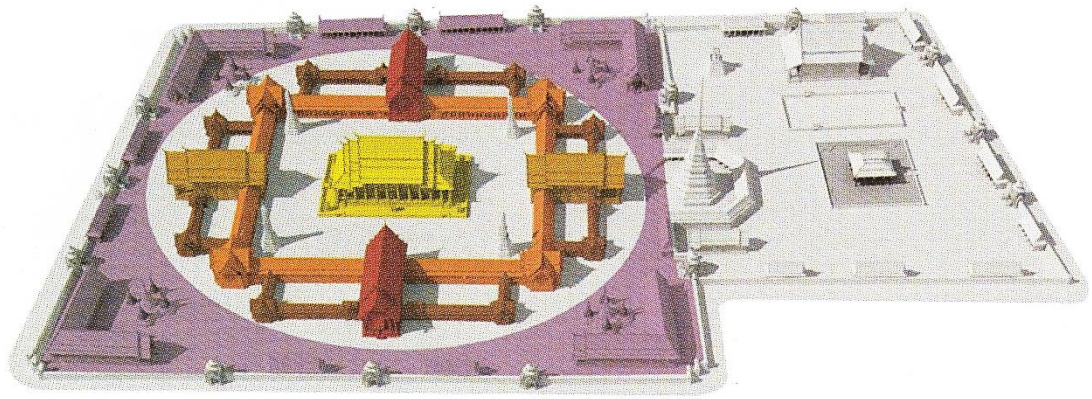
5.2.6 ภาพทรมานท้าวมหาชมพูในพระอุโบสถ: การย้าสัญลักษณ์ “ศิระแผ่นดิน”

จากที่กล่าวมาทั้งหมด เมื่อมองย้อนกลับมาพิจารณาพระอุโบสถอีกครั้งในฐานะที่แสดงรูปสัญลักษณ์ของศิระแผ่นดิน พระประธานภายในแทนสัญลักษณ์ของโพธิบัลลังก์ เราจะพบความสอดคล้องประการสุดท้ายที่จะย้าถึงความเป็นไปได้ของความหมายดังกล่าว

จากจารึกวัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 1 กล่าวว่า จิตรกรรมภายในพระอุโบสถเขียนเรื่อง “ทศชาติ ทรมานท้าวมหาชมพู และเทพชุมนุม” ซึ่งถ้าให้กำหนดตำแหน่งภาพจากคตินิยมในสมัยนั้น ภาพเทพชุมนุมก็ควรจะต้องอยู่บนผนังด้านแปะเหนือช่องหน้าต่างทั้งสองด้าน ส่วนทศชาติก็ควรอยู่บนผนังระหว่างช่องหน้าต่าง ส่วนภาพทรมานท้าวมหาชมพูก็ควรจะถูกเขียนอยู่บนผนังสกัดด้านหน้าหรือด้านหลังของพระประธาน (หรือเขียนทั้งสองผนังหน้า-หลัง)

การเขียนภาพพุทธประวัติตอนทรมานท้าวมหาชมพูบนผนังสกัด ไม่ได้เป็นระเบียบปกตินัก เพราะในภาพเขียนภายในพระอุโบสถนับตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาเป็นต้นมา ส่วนมากผนังสกัดด้านหน้าจะเป็นภาพมารผจญ ส่วนผนังสกัดหลังจะเป็นภาพไตรภูมิที่แสดงพุทธประวัติตอนเสด็จโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หรือไม่ก็ตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ที่ประตุมืองสังกัสสะ

หากพิจารณาความหมายของพุทธประวัติตอนท้าวมหาชมพูควบคู่กับความพยายามจำลองสัญลักษณ์ ศีรษะแผ่นดิน และ ชมพูทวีป ดังที่ได้กล่าวมาทั้งหมด ก็ akan เห็นความสอดคล้องต้องกัน และเข้าใจว่า ทำไมพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ จึงเขียนภาพพุทธประวัติตอนนี้เป็นภาพสำคัญในพระอุโบสถซึ่งแตกต่างจากคตินิยมทั่วไป

	ศีรษะแผ่นดิน และโพธิบัลลังก์		มหานครใหญ่
	สัตตมหาสถาน		ชนบทนคร
	อัฐมหาสถาน		ป่าหิมพานต์

ภาพที่ 5.26: แผนผังสรุปความหมายของพื้นที่ส่วนต่างๆ ในเขตพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ ตามคติศีรษะแผ่นดิน
ที่มา: หนังสือ สถาปัตย์วัดโพธิ์

พุทธประวัติตอนท้าวมหาชมพู มีสาระโดยสรุปคือ การกล่าวถึงกษัตริย์พระองค์หนึ่งทรงพระนาม “ชมพูบดี” ที่ทรงเป็นใหญ่ในสกลชมพูทวีปและนาคพิภพ พระเจ้าชมพูบดีจะทรงใช้ลูกศรเป็นราชทูตไปหาท้าวพระยาทั้งปวงในชมพูทวีปให้มาเฝ้า หากองค์ใดไม่เสด็จมา ลูกศรนั้นจะร่อยพระกรรมของกษัตริย์องค์นั้นมาสู่ที่ประทับของพระเจ้าชมพูบดี ทำให้พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่เหนือกว่ากษัตริย์ทั้งปวงในชมพูทวีป ทรงเป็นดังพญาจักรพรรดิราช

พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาเห็นว่า พระเจ้าชมพูบดีมีวาสนา อาจสำเร็จพระอรหันต์ได้ จึงตรัสเรียกพระอินทร์ให้เป็นราชทูตไปพาตัวพระเจ้าชมพูบดีมาเฝ้า เมื่อพระเจ้าชมพูบดีมาเฝ้าแล้ว พระองค์ก็ทรงแสดงปาฏิหาริย์แปลงพระองค์เป็นพญาจักรพรรดิราชที่มีบารมีและอำนาจมากกว่าพระเจ้าชมพู

บดี จนสามารถสยบทีริฐิมานะของพระเจ้าชมพูบดีได้ จากนั้นพระองค์ได้ตรัสเทศนาจนพระเจ้าชมพูบดี
เลื่อมใสออกผนวชและสำเร็จพระอรหันต์ในที่สุด²⁴

จากความหมายที่กล่าวมา จะเห็นว่า การเขียนภาพพระมานท้าวมหาชมพูภายในพระอุโบสถ
วัดพระเชตุพนฯ คือการสร้าง ความหมายของพื้นที่ภายในพระอุโบสถให้แสดงนัยของพระพุทธเจ้า ณ
ขณะที่พระองค์ทรงดำรงสถานะพญาจักรพรรดิราชที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในชมพูทวีป ซึ่งความหมายนี้จะ
สอดคล้องกับการออกแบบให้พื้นที่พุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ ทั้งหมดคือภาพจำลองของชมพูทวีป
นั่นเอง

ด้วยเหตุนี้ พระอุโบสถซึ่งอยู่ในตำแหน่งศูนย์กลางของชมพูทวีป ย่อมเป็นอย่างอื่นไปไม่ได้
นอกจากการเป็นรูปสัญลักษณ์ของ “ศิริษะแผ่นดิน”

5.3 ทำไมต้องจำลองสัญลักษณ์ “ศิริษะแผ่นดิน”

คำถามที่น่าสนใจหลังจากที่ได้ตีความการออกแบบเขตพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ ไปแล้วว่า
คือการแสดงรูปสัญลักษณ์ของศิริษะแผ่นดินและชมพูทวีป นั่นก็คือ ทำไมรัชกาลที่ 1 จึงทรงเลือกที่จะ
ใช้คติสัญลักษณ์นี้มาทำการออกแบบวัดพระเชตุพนฯ ทั้งๆ ที่ความเชื่อในเรื่องดังกล่าว ก็ปรากฏมา
อย่างยาวนานแล้วในสังคมไทย อย่างน้อยก็ปรากฏให้เห็นร่องรอยอยู่ในคัมภีร์ “โลกุปปัตติ” และ
“อรุณวตีสสูตร” ซึ่งเป็นคัมภีร์เก่าแก่ในสังคมไทย²⁵ อีกทั้ง สมุดภาพไตรภูมิ ที่มีอายุใหม่ขึ้นมาก็ปรากฏ
ให้เห็นการเขียนภาพที่แสดงถึงชมพูทวีปในลักษณะที่ได้อธิบายมาแล้วในหัวข้อก่อน แต่ความเชื่อนี้ก็
เคยถูกนำมาขยายและใช้เป็นกรอบความคิดในการออกแบบอย่างชัดเจนในงานสถาปัตยกรรมมา
ก่อน²⁶ จนมาถึงสมัยรัชกาลที่ 1 ที่ความเชื่อนี้ถูกขยายความเพิ่มเติมและอธิบายใหม่ว่าเป็น “ศิริษะ
แผ่นดิน”

คำตอบของคำถามนี้อยู่ที่การทำความเข้าใจบริบททางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมในสมัย
รัชกาลที่ 1 เพราะปัจจัยส่วนนี้คือตัวส่งอิทธิพลอย่างมีนัยสำคัญต่อการออกแบบงานสถาปัตยกรรมว่า
จะเกิดขึ้นภายใต้แนวความคิดอย่างไร

ดังที่ได้อธิบายไปอย่างละเอียดก่อนหน้านี้แล้วว่า “ศิริษะแผ่นดิน” ตามความเชื่อของพุทธ
ศาสนาคือ แผ่นดินแรกที่ถือกำเนิดขึ้นมาในโลกนี้ ก่อนเขาพระสุเมรุและก่อนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และ
ศิริษะแผ่นดินยังเป็นแผ่นดินที่สุดท้ายที่จะถูกทำลายไปเมื่อวันสิ้นโลก สำคัญที่สุด “ศิริษะแผ่นดิน” คือ
ที่ตั้งโพธิบัลลังก์ที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์จะต้องมาประทับเพื่อตรัสรู้บนโลกนี้ และยังเป็นที่แสดง

²⁴ เรื่องท้าวมหาชมพู, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2464)

²⁵ สุภาพรณ ณ บางช้าง, **วรรณกรรมโลกศาสตร์ในพุทธศาสนาเถรวาท**, เอกสารประกอบการประชุม
เชิงวิชาการ เรื่อง วรรณกรรมเกี่ยวกับโลกศาสตร์และสุภาชีวิตพระร่วง จัดโดย บัณฑิตศึกษาภาควิชาภาษาไทย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 8 กันยายน 2527, หน้า 16-19.

²⁶ อย่างไรก็ตาม มีประเด็นที่น่าคิดคือ พระอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม ซึ่งจิตรกรรมฝาผนังภายในเขียน
เป็นภาพสถมมหาสถานและอัฐมมหาสถานอย่างชัดเจน และออกแบบโดยให้พระประธานทำหน้าที่เสมือนเป็น
โพธิบัลลังก์เช่นเดียวกัน และพระพุทธรูปประธานยังเป็นพระปางสมาธิเช่นเดียวกับที่วัดพระเชตุพนฯ ด้วยนั้น ช่วง
ผู้ออกแบบอาจจะต้องการให้วัดแห่งนี้เป็นภาพจำลองของ “ชมพูทวีป” อันมี “โพธิบัลลังก์” เป็นประธานเช่นกัน
หรือไม่ ซึ่งประเด็นนี้คงจะต้องทำการศึกษาในรายละเอียดต่อไป

บุญนิมิตเมื่อต้นกัลป์ว่า ในกัลป์นี้จะมีพระพุทธเจ้าที่พระองค์มาตรัสรู้ นอกจากนี้การเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้า พระอรหันต์ พุทธสาวก พระจักรพรรดิราชา ล้วนแล้วแต่ต้องมาจุติลงบน “มัชฌิมประเทศ” อันมีโพธิบัลลังก์ตั้งอยู่ศูนย์กลางเพียงแห่งเดียวเท่านั้น

ด้วยนัยสำคัญของสัญลักษณ์ “ศิระষะแผ่นดิน” ที่มีความเกี่ยวข้องอย่างยิ่งกับการเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดับไปของพุทธศาสนา จึงไม่น่าแปลกใจว่า รัชกาลที่ 1 ย่อมจะต้องทรงเลือกคติสัญลักษณ์นี้มาใช้ในการสร้างสถาปัตยกรรมด้วยเช่นกัน ด้วยเหตุผลอย่างน้อย 3 ประการดังต่อไปนี้

เหตุผลประการแรกคือ การเลือกใช้คติสัญลักษณ์นี้ ส่วนหนึ่งย่อมช่วยเยี่ยวยาความรู้สึกของผู้คนในยุคต้นรัตนโกสินทร์ที่เพิ่งผ่านยุคสมัยบ้านแตกสาแหรกขาด ยุคสมัยที่บ้านเมืองและศาสนาถูกทำลายลงเมื่อคราวเสียกรุงศรีอยุธยา ซึ่งภาพของอยุธยาที่ถูกเผาทำลายลงอย่างสิ้นเชิง คงจะให้ภาพเปรียบเทียบได้ดังไฟประลัยกัลป์ที่เผาทำลายโลกตามความเชื่อทางศาสนา ดังนั้นการสร้างสัญลักษณ์ศิระষะแผ่นดินให้เกิดขึ้นที่วัดพระเชตุพนฯ ก็มีความหมายเปรียบได้ดังการกำเนิดโลก กำเนิดจักรวาล และกำเนิดพุทธศาสนาขึ้นใหม่อีกครั้ง

เหตุผลประการที่สองคือ การกำหนดให้วัดพระเชตุพนฯ เป็น “ศิระষะแผ่นดิน” ยังสื่อนัยเชิงสัญลักษณ์ ถึงการที่กรุงรัตนโกสินทร์ที่เพิ่งได้รับการสถาปนาขึ้นใหม่นั้น ได้กลายสถานะมาเป็นศูนย์กลางของโลกพุทธศาสนา มีสถานะเป็นดัง “ชมพูทวีป” อันเป็นแดนเกิดของพระพุทธศาสนา เป็นดินแดนศักดิ์สิทธิ์ที่จะมีพระพุทธเจ้ามาตรัสรู้ มีพระอรหันต์ พุทธสาวก และพระจักรพรรดิราชา มาถือกำเนิด ฯลฯ

เหตุผลประการที่สามคือ เมื่อถึงคราวที่โลกและจักรวาลจะต้องถูกทำลายลงเมื่อสิ้นกัลป์นี้ วัดพระเชตุพนฯ ก็ยังจะเป็นแผ่นดินผืนสุดท้ายที่จะเป็นที่ดำรงอยู่ของพุทธศาสนา²⁷

แน่นอน การอ้างความเป็นแผ่นดินสุดท้ายที่จะดำรงพระศาสนานั้น มิใช่เรื่องใหม่แต่อย่างใด ตัวอย่างเช่น ความนิยมในการตั้งชื่อว่า “นครชุม” หรือ “นครพระชุม” ซึ่งมีความหมายถึง เมื่อจะสิ้นพระศาสนา บรรดาพระบรมธาตุที่บรรจุอยู่ตามสกลเจดีย์ต่างๆ จะมาชุมนุมกัน ณ ที่นครชุม จากนั้นไฟประลัยกัลป์ก็จะเผาไหม้พระบรมธาตุและล้างโลกในที่สุด แต่ลักษณะดังกล่าวก็มิได้พบบ่อยนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยอยุธยา

ดังนั้นการสร้างคามหมายนี้ขึ้นจึงเป็นการสร้างสถานะพิเศษยิ่งให้แก่วัดพระเชตุพนฯ และด้วยนัยนี้ อาจมองในเชิงการเมืองว่าด้วยการแข่งขันบารมีระหว่างรัชกาลที่ 1 กับกรมพระราชวังบวรฯ ที่ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนตลอดรัชกาล โดยความหมายใหม่นี้ได้ทำให้วัดพระเชตุพนฯ ของรัชกาลที่ 1 ในพื้นที่วังหลวงมีสถานะและความสำคัญมากกว่า วัดพระศรีสรรเพชญ์ (วัดมหาธาตุ) ที่กรมพระราชวังบวรฯ ที่สร้างขึ้นโดยอ้างอิงกลับไปสู่วัดที่สำคัญที่สุดในสมัยกรุงศรีอยุธยามาใช้ก็เป็นได้

²⁷ ศรีศักร วัลลิโภดม, “ความมหัศจรรย์ของกำแพงเพชร,” เมืองโบราณ ปีที่ 19 ฉบับที่ 2 (เมษายน-มิถุนายน 2536): 33.

5.4 การเน้นย้ำสัญลักษณ์ “ศิระแผ่นดิน” ในสมัยรัชกาลที่ 3

การบูรณปฏิสังขรณ์ใหญ่ในพื้นที่พุทธาวาสโดยรัชกาลที่ 3 ตามที่กล่าวไว้ในบทที่ผ่านมา หากพิจารณาภายใต้แนวคิดว่าการจำลอง ศิระแผ่นดิน ก็สมารถมองได้เช่นกันว่าการขยายความหมายดังกล่าวให้ชัดเจนขึ้น กล่าวคือ

การเขียนภาพ พัตยศพระราชาคณะของพระฝ่ายคามวาสีและอรัญวาสีทั้งในกรุงและหัวเมือง พร้อมทั้งตราเจ้าคณะสงฆ์ต่างๆ บนบานประตูและหน้าต่างด้านในพระอุโบสถ ซึ่งเท่ากับรายรอบตัวพระประธานอยู่นั้น แสดงความหมายชัดเจนถึงการเป็นศูนย์กลางและเป็นใหญ่เหนือฝ่ายพุทธจักรของพระพุทธรูป ในขณะที่ยกเขียนเมืองขึ้น 374 หัวเมืองของสยามบนพื้นที่คือสองพระระเบียง และรูปปั้นชาวต่างชาติต่างภาษา 32 รูปที่อยู่ในศาลาราย คือการแสดงนัยของการเป็นศูนย์กลางและเป็นใหญ่เหนือฝ่ายอาณาจักรของพระพุทธรูป ซึ่งการดำรงสถานะของความเป็นใหญ่เหนือทั้งพุทธจักรและอาณาจักรดังกล่าวก็คือ การแสดงสถานะของพระเจ้าจักรพรรดิราชที่ยิ่งใหญ่ทั่วทั้งชมพูทวีปนั่นเอง และในอีกทางหนึ่งก็อาจเป็นการแสดงอำนาจการปกครองของสยามที่แผ่ไปกว้างไกลในเวลาเดียวกัน

ดูเหมือนว่า รัชกาลที่ 1 มุ่งแสดงความหมายของการเป็นศิระแผ่นดิน ศูนย์กลางชมพูทวีปภายในพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ ด้วยการเสนอความหมายของพระเจ้าจักรพรรดิราชที่เป็นใหญ่เหนือชมพูทวีป ผ่านพุทธประวัติที่ปรากฏในจิตรกรรมทรมานท้าวมหาชมพู แต่รัชกาลที่ 3 มุ่งแสดงความหมายดังกล่าวผ่านรูปสัญลักษณ์ใหม่ที่มีลักษณะเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนของการมีอำนาจเหนือเมืองขึ้นต่างๆ โดยรอบของประเทศสยาม และการดำรงสถานะอันยิ่งใหญ่เหนือสังฆมณฑล ซึ่งทั้งหมดสอดคล้องกับความพยายามที่จะอ้างการเป็นชมพูทวีป (ศูนย์กลางพุทธศาสนา) ของวัดพระเชตุพนฯ และอ้างความเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองในภูมิภาคนี้ของสยามไปพร้อมๆ กัน

หากมองในระดับรายละเอียด การสร้างเจดีย์รายเพิ่มขึ้น 71 องค์บนลานด้านนอกพระระเบียง พร้อมกับก่อเขมอ 20 เข ทแทรกไปเป็นลำดับนั้น คือการเน้นรูปสัญลักษณ์ของปาหิมพานต์ที่อยู่วนนอกสุดของชมพูทวีปให้ปรากฏรูปธรรมชัดเจนขึ้นอีกระดับหนึ่ง

ส่วนการขยายพื้นที่ในเขตพุทธาวาสทิศตะวันตก โดยเฉพาะการสร้างวิหารพระนอนซึ่งปรากฏรูปสัญลักษณ์ของการสื่อความเป็นลัทธิพราหมณ์อย่างชัดเจนนั้น ถ้ามองในระดับความหมายเรื่องศิระแผ่นดินและชมพูทวีป เราก็อาจอธิบายภายใต้โครงสร้างอีกแบบหนึ่งได้ดังต่อไปนี้

พุทธาวาสทิศตะวันออกคือการแสดงความหมายของชมพูทวีป ส่วนพุทธาวาสทิศตะวันตกคือลัทธิพราหมณ์ ซึ่งการจัดวางความหมายเช่นนี้ อาจเทียบเคียงกับการนำเสนอภาพที่ปรากฏอยู่ในช่วงท้ายของ สมุดภาพไตรภูมิ เกือบทุกฉบับไม่ว่าจะเป็น สมุดภาพไตรภูมิอยุธยา เลขที่ 6, สมุดภาพไตรภูมิอยุธยา เลขที่ 8, สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงธนบุรี เลขที่ 10, สมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ 10/ก และ สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร เป็นต้น

ส่วนท้ายของสมุดภาพไตรภูมิทั้งหมดข้างต้น เสมือนจะถูกแบ่งออกเป็น 3 ส่วน ดังต่อไปนี้²⁸

²⁸ ดูรายละเอียดการวิเคราะห์แผนที่ในสมุดภาพไตรภูมิดังกล่าวใน ไมเคิล ไรท์, แผนที่แผนที่ทางประวัติศาสตร์โลกและสยาม, หน้า 33-53.

ส่วนแรก มุ่งแสดงภูมิศาสตร์ของโพธิบัลลังก์ (ศิระแผ่นดิน) สัตตมหาสถาน มหานครใหญ่ ขนบทนคร ป่าหิมพานต์ หรือที่เรียกทั้งหมดว่า “ชมพูทวีป” ตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งจะเป็นภาพแผนที่ในจินตนาการ มีการแทรกพุทธประวัติตอนสำคัญๆ ในบางเหตุการณ์

ส่วนที่สอง จะมีลักษณะเป็นแผนที่ที่เชื่อมต่อกับส่วนแรก เนื้อความแสดงบ้านเมืองในภูมิภาค สุวรรณภูมิ (เอเชียตะวันออกเฉียงใต้) เช่น พม่า ล้านนา สยาม เขมร เป็นต้น แผนที่ในส่วนที่สองนี้จะมี ลักษณะสมจริงมากขึ้นและแสดงตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ของบ้านเมืองที่มีอยู่จริง

ส่วนที่สาม คือส่วนที่แสดงลังกาทวีป แผนที่ในส่วนนี้จะมีลักษณะเหมือนส่วนที่สองคือ มีความสมจริงมากขึ้นและแสดงตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ของบ้านเมืองที่มีอยู่จริง

โครงสร้างดังกล่าวข้างต้น สอดคล้องกับการออกแบบวางผังและกำหนดรูปสัญลักษณ์ทั้ง 2 ส่วนของเขตพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ กล่าวคือ ในพุทธาวาสทิศตะวันออกคือการนำเสนอ ศิระ แผ่นดิน สัตตมหาสถาน มหานครใหญ่ ขนบทนคร ป่าหิมพานต์ หรือที่เรียกทั้งหมดว่า “ชมพูทวีป” ซึ่ง สอดรับกับภาพแผนที่ส่วนแรกของ “แผนที่โลกพุทธศาสนา”

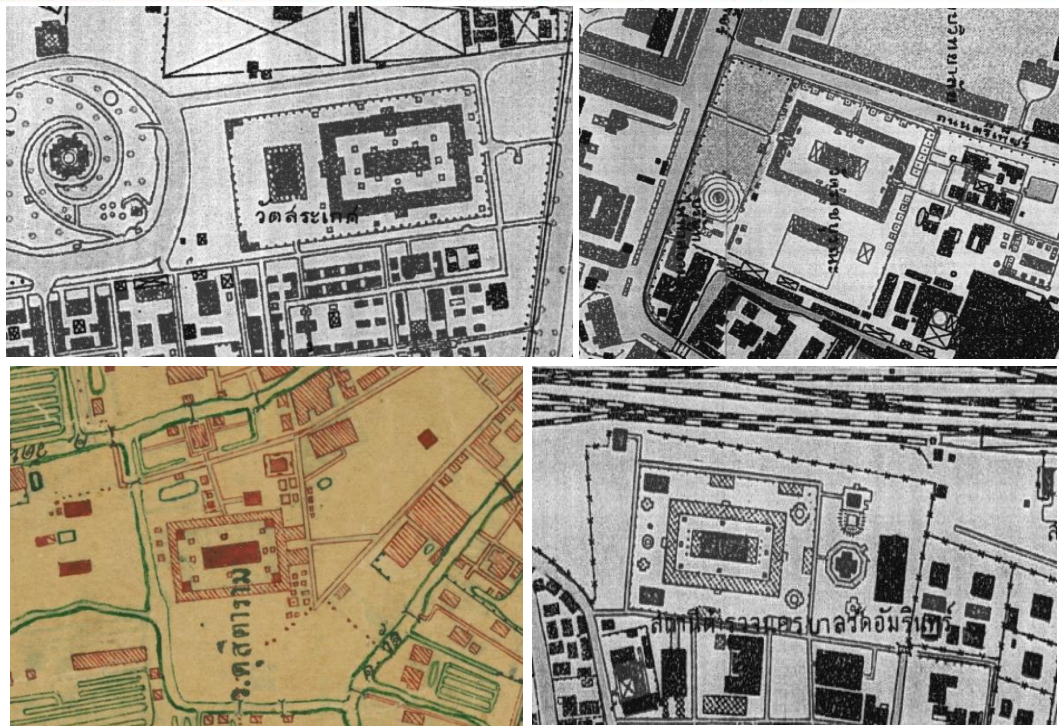
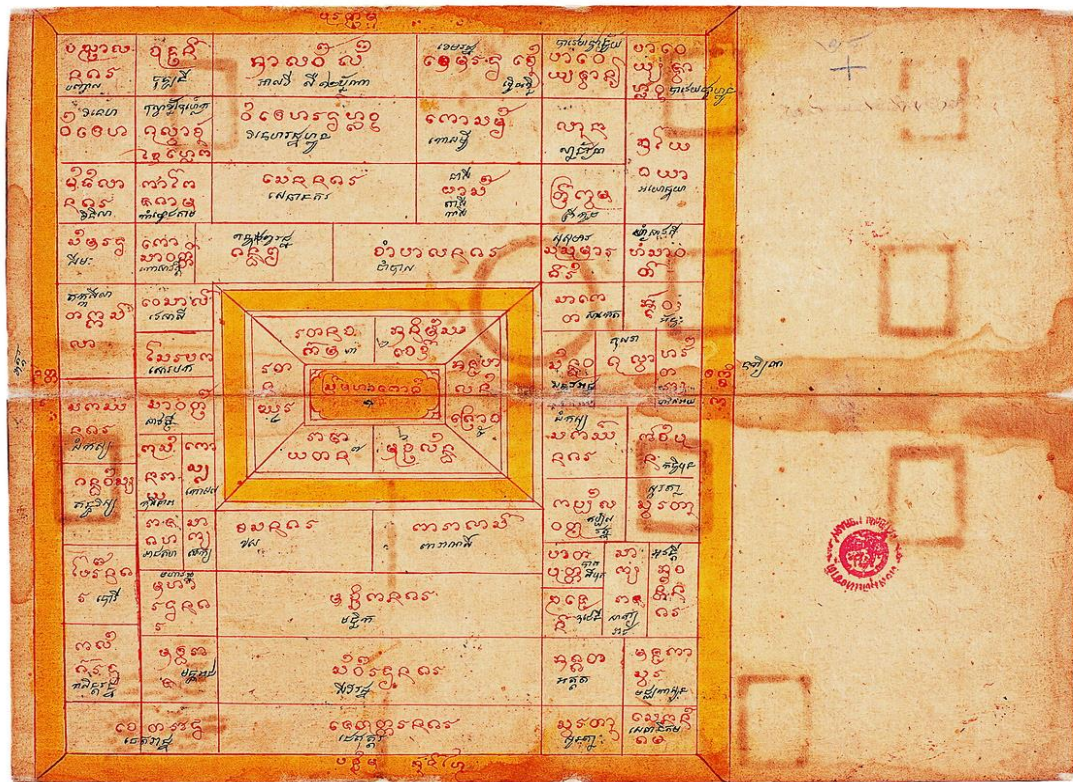
ส่วนการเขียนภาพบนคอสองพระระเบียงด้วยภาพเมืองขึ้นของสยาม (ซึ่งก็คือ ภาพเมืองใน เอเชียตะวันออกเฉียงใต้) รวมถึงการปั้นตุ๊กตาคนต่างภาษาวางอยู่ที่ศาลารายโดยรอบเขตพุทธาวาส ย่อมสอดคล้องกับ ภาพแผนที่ส่วนที่สองของ “แผนที่โลกพุทธศาสนา” ที่เขียนเป็นบ้านเมืองในเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้ที่อยู่ถัดออกไปจากชมพูทวีป และในส่วนพุทธาวาสทิศตะวันตกซึ่งเป็นการนำเสนอรูป สัญลักษณ์ของลังกาทวีปนั้น ก็สอดคล้องกันเป็นอย่างดีกับ ภาพแผนที่ส่วนที่สามของ “แผนที่โลกพุทธ ศาสนา” ในสมุดภาพไตรภูมิที่จะอยู่ถัดออกไปเป็นขั้นสุดท้าย

5.5 ความเป็นไปได้ทางความหมายของพื้นที่พุทธาวาสวัดแห่งอื่นๆ ในสมัยรัชกาลที่ 1

การวิเคราะห์ตีความกรณีวัดพระเชตุพนฯ ได้นำมาสู่การพิจารณาการออกแบบพื้นที่เขต พุทธาวาสของวัดแห่งอื่นๆ ที่เหลือในสมัยรัชกาลที่ 1 ว่าควรมีความหมายอย่างไร ซึ่งจากหลักฐานที่ หลงเหลืออยู่น้อยจนยากแก่การสันนิษฐานรูปแบบดั้งเดิมเมื่อแรกสร้างได้ (ตามที่ได้กล่าวไปแล้วในบท ที่สอง) ย่อมเป็นเรื่องลำบากที่จะพิจารณาความหมายเฉพาะของวัดแต่ละแห่งได้ อย่างไรก็ตาม เรา อาจพิจารณาความหมายในภาพรวมได้ว่า การออกแบบผังพุทธาวาสน่าจะมีความหมายไม่ต่างมากนัก จากที่ปรากฏในวัดพระเชตุพนฯ นั่นก็คือ การจำลอง “ศิระแผ่นดิน” ศูนย์กลางชมพูทวีป

ตามที่เสนอไปแล้วว่า หากพิจารณาภาพวาดใน “สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร เลขที่ 1” และ “สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย เลขที่ 7” ในส่วนที่เป็น “มัชฌิมประเทศ” จะพบ ข้อสังเกตใน ลักษณะการเขียนแผนผัง “มัชฌิมประเทศ” ว่ามีความคล้ายคลึงกับแผนผังพระอุโบสถที่ มีพระระเบียงล้อมรอบแบบเดียวกับที่ปรากฏในแผนผังเขตพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ²⁹

²⁹ สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร เลขที่ 1 และ สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย เลขที่ 7 แม้ จะยังไม่ชัดเจนว่าสร้างขึ้นก่อนหรือหลังการสร้างวัดพระเชตุพนฯ อย่างไรก็ตาม หากข้อเท็จจริงในภายหลังแสดงให้เห็นว่าถูกเขียนขึ้นหลังการสร้างวัดพระเชตุพนฯ ข้อสันนิษฐานเรื่องความสัมพันธ์กันระหว่างแผนผังพุทธาวาสวัด พระเชตุพนฯ กับภาพในสมุดภาพไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับก็มีได้หายไปแต่อย่างใด เพราะถ้าสมุดภาพไตรภูมิทั้ง 2 สำนวน นี้เขียนขึ้นภายหลัง ก็แสดงให้เห็นว่าผู้เขียนสมุดภาพทั้ง 2 คงได้รับแรงบันดาลใจหรืออาจจะรับรู้ความหมายของผัง พุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ เป็นอย่างดี จึงนำมาถ่ายทอดลงเป็นภาพเขียนที่สอดคล้องกับผังพุทธาวาสดังกล่าว

ภาพที่ 5.27: ภาพเปรียบเทียบแผนผัง มัชฌิมประเทศ ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนา เลขที่ 9 (ภาพบนสุด) กับแผนผังพุทธาวาสวัดต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 1 (วัดสระเกศ, วัดราชบูรณะ, วัดดุสิตาราม, และ วัดอมรินทร์) ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกัน

หากพิจารณาแนวทางในลักษณะเดียวกันกับสมุดภาพไตรภูมิฉบับอื่น เราก็จะพบว่า ภาพวาด “มัชฌิมประเทศ” ใน “สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนา เลขที่ 9” มีความน่าสนใจ โดยมีการ

เขียนเป็นแผนผังสี่เหลี่ยม ซ้อนกัน 3 ชั้น ชั้นในมีข้อความระบุว่า เป็นโพธิบัลลังก์ ส่วนชั้นที่ 2 มีการแบ่งพื้นที่ออกเป็น 6 ส่วน แต่ละส่วนมีข้อความระบุตำแหน่งสถานที่สวยวิมุตติสุข 6 แห่ง ซึ่งเท่ากับเป็นการกำหนดตำแหน่งแผนผังแบบเดียวกับเนื้อความที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวิณจยยกถา นั้นเอง ถัดออกไปจากวงสี่เหลี่ยมชั้นที่ 2 ภาพจะถูกแบ่งเป็นช่องสี่เหลี่ยมย่อยๆ เป็นจำนวนมาก ภายในมีข้อความที่ระบุชื่อเมืองต่างๆ ที่ปรากฏในพุทธประวัติ ซึ่งสามารถเทียบเคียงได้กับเมืองต่างๆ ที่ล้อมรอบเป็นชั้นๆ ตามที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวิณจยยกถา เช่นเดียวกัน

ลักษณะแผนผังนี้มีความคล้ายคลึงกับการออกแบบแผนผังพระอุโบสถที่มีพระระเบียงล้อมรอบทั่วไปในยุคนครวัดโกสินทร์ ไม่ว่าจะเป็น วัดราชบูรณะ วัดสระเกศ วัดดุสิตาราม วัดสุทัศน์ และวัดอรุณฯ เป็นต้น

ความสอดคล้องในลักษณะดังกล่าว ผู้วิจัยคิดว่ามิใช่เป็นเรื่องบังเอิญแต่อย่างใด เนื่องจากในวัฒนธรรมแบบจารีตของการสร้างงานสถาปัตยกรรม แผนภูมิหรือแผนภาพที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ทางศาสนาต่างๆ ล้วนแล้วแต่คือตัวแบบในอันศักดิ์สิทธิ์ที่ทำหน้าที่เป็นภาพสะท้อนโครงสร้างในอุดมคติของโลกและจักรวาลทั้งสิ้น แผนภูมิในลักษณะเช่นนี้จะถูกใช้เป็นตัวแบบอ้างอิงในการจำลองความเชื่อเรื่องโลกและจักรวาลลงมาสู่งานศิลปะและสถาปัตยกรรม อาทิ ความเกี่ยวข้องกันระหว่างแผนภาพ “วิศุขปุรุชฌณทล” กับการออกแบบก่อสร้างปราสาทหินในวัฒนธรรมฮินดู³⁰ เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ ถ้าจะตีความว่าการวางผังพระอุโบสถที่มีพระระเบียงล้อมรอบในสมัยรัชกาลที่ 1 ว่าเป็นการจำลองแผนผัง ชมพูทวีป และจำลองสัญลักษณ์ ศีรษะแผ่นดิน แบบเดียวกับที่ปรากฏในกรณีวัดพระเชตุพนฯ ผู้วิจัยจึงเห็นว่ามีความเป็นไปได้

ยิ่งไปกว่านั้น หากพิจารณาภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในประกอบด้วยก็จะยิ่งช่วยให้การตีความนี้มีความสมเหตุสมผลมากขึ้น

แม้ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถ สมัยรัชกาลที่ 1 เราแทบจะหาหลักฐานที่น่าเชื่อถือหลงเหลืออยู่ได้ยาก แต่หากสันนิษฐานตามที่นักวิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่า โครงเรื่องหลักของภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถสมัยรัชกาลที่ 1 จะมีลักษณะร่วมที่เหมือนกัน คือ ภาพด้านสกัดหลังเขียนเป็นภาพโลกสี่ฐาน (ไตรภูมิ) ที่มีเข้าพระสุเมรุเป็นประธาน ภาพสกัดด้านหน้าเป็นภาพมารผจญผนังด้านแปดทั้งสองข้างในส่วนที่เหนือหน้าต่างเป็นภาพเทพชุมนุม ไม่ก็เป็นภาพปฐมสมโพธิ หรือเรื่องท้าวมหาชมพู (กรณีวัดพระเชตุพนฯ และ วัดราชบูรณะ) ส่วนช่องผนังระหว่างบานหน้าต่างเป็นภาพชาดก เราก็คงพอที่จะสันนิษฐานได้ว่าภาพจิตรกรรมเหล่านี้กำลังสื่อความหมายอะไร

ที่ผ่านมามีการตีความภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถไปในหลายๆ ความหมาย ที่สำคัญมีอยู่ 2 คำอธิบายคือ หนึ่ง เชื่อกันว่า ภาพโลกสี่ฐานด้านหลังพระประธานถูกเขียนขึ้นเพื่อต้องการเปรียบสถานะของชีวิต 3 แบบที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในจักรวาล คือ กามภูมิ รูปภูมิ และ อรูปภูมิ โดยอ้างอิง

³⁰ Stella Kramrisch, *The Hindu Temple vol 1*. [Deli: Motilal Bandrsidass, 1976], pp. 6-7.

มาจากเนื้อหาในคัมภีร์ ไตรภูมิพระร่วง เป็นหลัก³¹ สอง เชื่อว่า ภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถถูกเขียนขึ้นเพื่อแสดงสภาวะ 2 แบบระหว่าง โลภียสมบัติ (แทนด้วยภาพจักรวาลและชมพูทวีปด้านหลังพระประธาน) กับ โลกุตระสมบัติ (แทนด้วยภาพमारผจญด้านหน้าพระประธาน) ซึ่งเป็นทางเลือก ณ ช่วงเวลาที่พระพุทธเจ้ากำลังตรัสรู้ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้เลือกแนวทางอันประเสริฐที่มุ่งสู่ โลกุตระสมบัติ ดังจะเห็นได้จากการกำหนดตำแหน่งให้พระพุทธรูปประธานหันหน้าไปสู่ภาพमारผจญ และหันหลังให้กับภาพ โลภียสมบัติ ทั้งหลาย ซึ่งการตีความแบบนี้จะมีความสอดคล้องกับบทบาทหน้าที่ของพระอุโบสถในฐานะของการเป็นสถานที่ประกอบพิธีอุปสมบท³²

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยอยากทดลองเสนอการตีความอีกแบบ โดยกำหนดบทบาทหน้าที่ของภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถสมัยรัชกาลที่ 1 ว่าเป็นการเขียนภาพเนื้อหาที่ปรากฏใน มัชฌิมประเทศ ตามสาระสำคัญที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวิจิตรกถา

จิตรกรรมฝาผนังยุคต้นรัตนโกสินทร์ บริเวณระหว่างช่องหน้าต่างโดยส่วนใหญ่ถูกกำหนดเป็นภาพทศชาติชาดก เหนือบานหน้าต่างเป็นภาพเทพชุมนุมหรือปฐมสมโพธิ อันเป็นเรื่องราวพุทธประวัติ ซึ่งหากพิจารณาภาพเหล่านี้ในส่วนที่เชื่อว่าเป็นภาพที่ถูกเขียนขึ้นมาตั้งแต่ครั้งต้นรัตนโกสินทร์ เราก็จะพบว่าประกอบไปด้วยภาพเหตุการณ์สำคัญไล่เรียงกันไปไม่ต่างจากที่ปรากฏในโครงสร้างชมพูทวีปที่อธิบายมาโดยตลอด นั่นก็คือ จะมีภาพ สัตตมหาสถาน ต่อด้วย อัฐมหาสถาน และบ้านเมืองต่างๆ ในชมพูทวีป ยิ่งหากพิจารณาภาพจิตรกรรมฝาผนังเหล่านี้โดยเทียบกับภาพเขียนใน สมุดภาพไตรภูมิ ก็จะมีลำดับขั้นตอนในการวางภาพจิตรกรรมที่ไล่เรียงไปตามลำดับที่สอดคล้องแบบเดียวกันตามที่ปรากฏเนื้อหาในส่วน “หน้าปลาย”

ดังนั้น เมื่อเป้าหมายของการเขียนสมุดภาพไตรภูมิส่วน “หน้าปลาย” คือการจำลองโครงสร้างและแผนผังของ มัชฌิมประเทศ กลาง ชมพูทวีปดังที่ได้อธิบายไว้ก่อนหน้านี้ ภาพเขียนภายในพระอุโบสถก็มีความเป็นไปได้ที่จะเป็นสัญลักษณ์ที่ทำหน้าที่จำลอง มัชฌิมประเทศ เช่นเดียวกัน โดยภาพจิตรกรรมฝาผนังคือองค์ประกอบที่ทำหน้าที่เปลี่ยนความหมายของพื้นที่ภายในพระอุโบสถให้เป็นสัญลักษณ์ของ มัชฌิมประเทศ นั่นเอง

ความหมายนี้จะยิ่งชัดเจนขึ้นไปอีก หากพระประธานภายในพระอุโบสถเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ เพราะดังที่อธิบายไปแล้วว่า การกำหนดให้พระพุทธรูปประธานเป็นปางสมาธิย่อมทำให้ตำแหน่งพระประธานสามารถแทนตำแหน่ง โพธิบัลลังก์ และ ศิระษะแผ่นดิน ได้สมบูรณ์มากขึ้น ซึ่งพระประธาน 8 แห่งจาก 12 แห่งที่รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างหรือปฏิสังขรณ์ขึ้นโดยพระองค์เองนั้นก็ล้วนแล้วแต่เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิทั้งสิ้น

³¹ การตีความแบบนี้เป็นของ สน สิมাত্রัง ดุราลัยเอียดใน กรมศิลปากร, *สรุปผลการสัมมนา เรื่องไตรภูมิพระร่วง* จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลอง 700 ปี ลายสือไทย (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2526), หน้า 134-135.

³² การตีความแบบนี้ใน เสมอชัย พูลสุวรรณ, *สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24*, หน้า 116.